

Harran İlahiyat Dergisi | Harran İlahiyat Journal

Sayı/Issue: 52, Aralık/December 2024, 249-274

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/hij/issue/88485>

ISSN 2791-6812

Pamukkale Üniversitesi İslâmî İlimler Enstitüsü Kütüphanesi'nde Bulunan Tefsirle İlgili Yazma Eserlerin Tavsif ve Tanıtımı

Describing and Publicising Manuscripts Related to Tafsir in the Library of the
Institute of Islamic Sciences at Pamukkale University

Yazar Bilgisi Author Information

Mustafa Cihad BAKKAL

Dr. Öğr. Üyesi, Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Denizli, Türkiye
Asst. Prof., Pamukkale University Faculty of Theology, Denizli, Türkiye
mcbakkal@pau.edu.tr , www.orcid.org/0000-0002-3030-991X

Makale Bilgisi Article Information

Makale Türü Article Type	Araştırma Makalesi Research Article
Yayın Etiği Publishing Ethics	Bu makale, iThenticate yazılımı ile taranmış ve intihal tespit edilmemiştir. Makale, çift taraflı kör hakemlik yöntemiyle en az iki hakem tarafından incelenmiştir. This article has been scanned by iThenticate software and no plagiarism detected. It has been examined by at least two referees using double sided blind refereeing method.
Finansman Funding	Yazar, bu çalışma için herhangi bir dış fon almadığını beyan eder. Author declares that he get no any external funding for this study.
Çıkar Çatışması Conflict of Interest	Yazar bu çalışmayla ilintili herhangi bir çıkar çatışması bulunmadığını beyan eder. Author declares that there is no any conflict of interest related to this study.
DOI	https://doi.org/10.30623/hij.1550713
Geliş Tarihi / Received	Kabul Tarihi / Accepted
16 Eylül/September 2024	12 Aralık/December 2024

Öz

Osmanlı Devleti'nde medreseler yüksek seviyede din eğitimin verildiği kurumlardır. Osmanlı döneminde Kur'ân ve sünnete dayalı sahih din inancının tesis edilebilmesi için çok sayıda medrese kurulmuştur. Bunlardan biri de Denizli Yatağan'da yaklaşık 200 sene boyunca hizmet veren Yatağan Medresesi'dir. Medreselerde eğitim-öğretim faaliyetinin gerçekleşebilmesi için hoca ve talebenin yanı sıra en önemli unsurlardan biri de kitaplardır. Bu nedenle yazma eserlerin en çok bulunduğu yerlerin başında medrese kütüphaneleri gelmektedir. Denizli Yatağan'daki medreseden günümüze miras kalan çok sayıda yazma eser bulunmaktadır. Bu eserler şu an Türkiye'nin ilk İslâmî İlimler Enstitüsü olma özelliğine sahip Pamukkale Üniversitesi İslâmî İlimler Enstitüsü Kütüphanesi'nde muhafaza edilmektedir. Kütüphanede kelam, fıkıh, hadis, Arap dili ve edebiyatı, mantık vb. İslâmî ilimlerin çeşitli alanlarına dair yazılmış eserlerin yanı sıra tespitlerimize göre tefsir ile alakalı 32 yazma mevcuttur.

Bu makalede öncelikle söz konusu eserlerin tavsifi yapılmış, ardından medrese ve yazma eserler bağlamında eserler kısaca tanıtılıp Yatağan Medresesi'ndeki tefsir eğitimine dair bazı değerlendirmelere yer verilmiştir. Yapılan çalışmanın sonucunda medrese kütüphanesinde Beyzâvî tefsirine ait 14 farklı nüshanın yanı sıra bu tefsir üzerine hazırlanan Şihâbüddîn el-Hafâcî'nin İnâyetü'l-Kâdî ve kifâyetü'r-râdî (Hâşiyetü'ş-Şihâb) ile İsferyânî'nin Hâşiyeye alâ envârî't-tenzîl ve esrârî't-te'vîl adlı hâşiyelerin bulunduğu tespit edilmiştir. Bu durum, medresede Beyzâvî tefsirinin çokça okunduğu ve detaylı bir şekilde tahlil edildiği izlenimi vermektedir. Tespitlerimize göre kütüphanede Zemahşerî tefsirinin 3 farklı nüshası bulunmaktadır. Bunun dışında bir de Cürcânî'nin Hâşiyeye ale'l-Keşşâf (el-Hâşiyetü'l-fâika zâdî'l-meânî'l-bâhira) adlı eseri mevcuttur. Buradan hareketle istifade edilen önemli tefsir kaynaklarından birinin de Zemahşerî'nin el-Keşşâf adlı eseri olduğu söylenebilir. Bu iki tefsirin dışında Yatağan Medresesi'nden miras kalan eserler arasında Hâzin'in Lübâbü't-te'vîl, Fîruzâbâdî'nin Tenvîrü'l-mikbâs, Ebussuûd'un İrşâdü'l-akli's-selîm, Ümmî Sinânzâde'nin Mecâlisü's-Sinâniyye adlı tefsirleri de bulunmaktadır. Buradan, medresede yapılan tefsir derslerinde farklı eserlerden de istifade edildiği sonucuna ulaşılabılır. Kur'ân kelimeleri hakkında yazılan ve bu alanda en önemli referans kaynaklarından biri olan Râgıb'ın Müfredât'ı ile Ebû Saîd el-Hâdimî'nin ayet tefsirine örnek olarak gösterilebilecek Risâletü'l-besmele adlı eseri yine kütüphanede yer alan tefsir ile ilgili eserler arasındadır. Yatağan Medresesi Kütüphanesi'ndeki tefsir ile ilgili eserlerin burada isimleri zikredilenlerle sınırlı olduğunu söylemek doğru olmaz. Zira özellikle bazı nüshaların kenarına düşülen notlarda -şu an kütüphanede mevcut olmamasına rağmen- Semerkandî, Begavî, Âlûsî gibi müfessirlerin tefsirlerinden istifade edilmiş olması, bu eserlerin aslında medrese kütüphanesinde bulunduğu fakat çeşitli sebeplerle günümüze ulaşmadığına dair önemli bir delildir.

Medreselerde bir tefsir kitabını baştan sona kadar okuyup bitirmek zor olduğu için genelde örnek metin olarak belli başlı tefsirlerden kısa surelerin tefsirleri veya bazı surelerin belli ayetleri seçilip okutulması bir gelenektir. Bu geleneğin Yatağan Medresesi'nde de devam ettirildiği görülmektedir. Nitekim yazma eserler arasında Rahmân ve Duhâ sureleri ile genellikle Kehf suresinin ilk on ayetine ilişkin tefsir metinlerine rastlanması bu durumu destekler mahiyettedir.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Yazma, Kütüphane, Pamukkale Üniversitesi, Yatağan Medresesi

Abstract

In the Ottoman Empire, madrasas were institutions where higher-level religious education was provided. Many madrasas were established to encourage a true religious belief based on the Qur'ān and Sunnah. One of them is Yatağan Madrasa, which served approximately for 200 years in Yatağan, Denizli. Books, along with teachers and students, are one of the most critical elements for providing education in madrasas. Therefore, manuscripts are commonly found madrasa libraries. There are many manuscripts inherited from the madrasa in Yatağan, Denizli. These works are currently preserved in the Library of Institute of Islamic Sciences, Pamukkale University, the first Institute of Islamic Sciences in Türkiye. In addition to the works written on various branches of Islamic sciences such as theology, fiqh, hadīth, Arabic language and literature and logic, according to the findings of the present study, there are 32 manuscripts related to tafsīr.

In this study, first of all, these works are described and briefly introduced from the perspective of madrasas and manuscripts, and some evaluations about the tafsīr education in Yatağan Madrasa are offered. The results of the study indicate that the Madrasa library has 14 different copies of al-Bayzāwī's tafsīr, as well as Shihāb al-Dīn al-Hafāji's 'Ināya al-Qāḍī wa Kifāya al-Rādī (Ḥāshiya al-Shihāb) and 'Isfarāyīnī's Ḥāshiya alā Anwār al-Tanzīl wa Asrār al-Ta'wīl, which addressed this tafsīr. This gives the impression that al-Bayzāwī's tafsīr was frequently read and analysed in detail in this madrasa. According to the findings of the present study, there are three different copies of al-Zamakhsharī's tafsīr in the library. Moreover, there is also al-Jurjānī's Ḥāshiya alā al-Kashshāf (al-Ḥāshiya al-Fāiqa Zād al-Me'ānī al-Bāhira). From this point of view, it can be said that a major source of tafsīr is Zamakhsharī's al-Kashshāf. Besides these two tafsīrs, among the works inherited from Yatağan Madrasa are al-Hāzin's Lubāb al-Ta'wīl, al-Fīruzābādī's Tanwīr al-Mikbās, Abū al-Su'ūd's al-Irshād al-'Aql al-Salīm, and Ummī Sinānzāde's al-Majālis al-Sināniyya. This indicates that different works were also utilized in the tafsīr lessons held in the madrasa. Also among the works related to tafsīr in the library are Imam Raghīb's al-Mufradat, which was written about the words of the Qur'ān and is a major source of reference in this field, and Abū Saīd al-Hādīmī's Risalāt al-Basmala, which can be cited as an example of verse exegesis. It would be incorrect to assume that the works on tafsīr in the Library of Yatağan Madrasa are limited to those mentioned above. The notes in the margins of some copies mention that the tafsīrs by such exegetes as al-Samarqandī, al-Baghawī, and Ālūsī were used in the Madrasa. This clearly indicates that these works were in the Madrasa library but failed to survive to the present day due to various reasons.

As it proves difficult to read a book of tafsīr from cover to cover in madrasas, it is a tradition that short verses of surahs or specific verses of some surahs are selected from major works of tafsīr as sample texts. It is seen that this tradition was also followed in Yatağan Madrasa. This is supported by the fact that among the manuscripts, there are tafsīr texts on Surah al-Rahmān and Surah al-Duhā and the first ten verses of Surah al-Kahf.

Keywords: Tafsīr, Manuscripts, Library, Pamukkale University, Yatağan Madrasa

Giriş

Osmanlı Devleti'nde yüzyıllar boyunca din eğitimi, İslam eğitim sisteminin temel kurumu olan medreseler vasıtasıyla gerçekleştirilmiştir. Bunlardan biri de Denizli Yatağan'da yaklaşık 200 yıl boyunca hizmet veren Yatağan Medresesi'dir. Büyük Medrese/Yukarı Medrese adlarıyla da bilinen bu medresenin kuruluşu 1770'li yıllara dayanmakta olup kurucusu Koca Hacı Mustafa Efendi'dir (ö. 1226/1811). Yatağan Medresesi bölgenin en büyük medreselerinden biridir. Hatta Konya'daki medreseden sonra en mütekâmil medrese olduğu ileri sürülmektedir. Faaliyette olduğu dönemde büyük şöhret kazanan medreseye çevre sancaklardan, Burdur, Antalya (Teke), Menteşe (Muğla) ve Aydın yörelerinden de talebeler gelip öğrenim görmüştür. Bu medresede tahsil gören talebelerden biri olan Ali Vehbi Aykota (ö. 1959), medresenin öğrenci sayısının 1000-1200 civarında olduğunu ifade etmektedir ki¹ bu, medresenin büyüklüğünü ve şöhretini göstermesi bakımından oldukça önemlidir. 1915 yılında başlayan Dünya Savaşı sebebiyle öğrenci sayısı iyice azalan medrese 1924 yılında tevhid-i tedrisat kanununun kabulüyle fiilen kapanmıştır.² Bugün medresenin yerinde Pamukkale Üniversitesi İslâmî İlimler Enstitüsü binası bulunmaktadır.

Yatağan Medresesi tam teşekküllü bir medresedir. Başlangıçta talebelere Kur'ân-ı Kerîm, tevcit ve ilmihal bilgileri öğretildikten sonra *Emsile*, *Bina*, *Maksûd*, *Avâmil*, *İzhâr* ve *Kâfiye* gibi Arap dili eserleri okutulmuştur. Sonraki aşamada ise belagat, kelim, hadis, fıkıh, tefsir, hesap ve astronomi ilimlerine dair dersler verilmiştir.³

Yazma eserler, geçmiş döneme ait bilgi, birikim ve kültürün geleceğe aktarılmasında köprü vazifesi gören en önemli vesikalardandır. Yazma eserlerin en çok bulunduğu yerlerin başında medrese kütüphaneleri gelmektedir. Yatağan Medresesi'nde eğitim öğretim faaliyetin yapıldığı dönemlerde ne kadar eserin mevcut olduğuna ilişkin bir bilgiye rastlayamadık. Bununla birlikte yaptığı bir ziyaret sırasında Yatağan Medresesi'nde eğitim için yeterli sayıda kitap bulunmadığını öğrenen Teke Mütesellimi Hacı Mehmed Ağa'nın Antalya'dan bazı kitaplar göndererek medreseye vakfettiği belirtilmektedir.⁴ Elimizde hâlihazırda mevcut olan nüshalar bu bilgiyi destekler mahiyettedir. Zira medreseden günümüze miras kalan eserlerin bir kısmında eserin Teke Mütesellimi tarafından vakfedildiğini gösteren mühürlere rastlanmaktadır. Dolayısıyla Hacı Mehmed Ağa'nın bağışları sonrası medresedeki kitap sayısının arttığı söylenebilir. Şu an ise elimizde medreseden günümüze intikal eden 700'den fazla yazma eser bulunmakta olup Pamukkale Üniversitesi İslâmî İlimler Enstitüsü Kütüphanesinde muhafaza edilmektedir. Bu eserler arasında kelim, fıkıh, hadis, Arap dili ve edebiyatı, mantık vb. İslâmî ilimlerin çeşitli alanlarına dair yazılmış eserlerin yanı sıra tespitlerimize göre tefsir ile alakalı 32 eser mevcuttur. Bu makalede söz konusu eserlerin tavsif ve kısa tanıtımı yapılmış, ayrıca bazı istatistikî bilgilere ve değerlendirmelere de yer verilmiştir.

¹ Ali Vehbi Aykota, *Acıpayam* (Ankara: Çankaya Matbaası, 1951), 140.

² Medresenin tarihi hakkında detaylı bilgi için bkz. Tuncer Baykara, *Yatağan: Her Şeyi ile 'Tarihi Yaşatma Denemesi'* (*Studia Culturae Islamicae*, 21.) (Tokyo: Institute for the Study of Languages and Cultures of Asia and Africa, 1984), 80-83.; Selami Şenel, *Denizli Medreseleri* (Denizli: Denizli Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, 2022), 225-227; Tarık Baykara, *800 Yıllık Türk Kasabası: Yatağan* (Denizli: Denizli Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, 2019), 278-282.

³ Şenel, *Denizli Medreseleri*, 235. Ayrıca bkz. Aykota, *Acıpayam*, 123.

⁴ Baykara, *Yatağan: Her Şeyi ile 'Tarihi Yaşatma Denemesi'*, 81.

Yatağan Medresesi'nden günümüze ulaşan yazmalar ile ilgili bir katalog çalışması yapılmıştır.⁵ Makalede eserlerin numaralandırılması ile ilgili söz konusu katalog esas alınmıştır. Ancak burada şu hususu önemle vurgulamak gerekir ki bu katalog ilk aşamada eserler hakkında genel bir fikir verse de yazmalar detaylı bir şekilde tahlil edildiğinde katalogda özellikle bazı eser isimlerinin tespiti noktasında ciddi hataların yapıldığı fark edilmiştir. Çalışmada yeri geldikçe bu hatalara da temas edilmiş ve gerekli tashiher yapılmıştır.

Çalışmada söz konusu nüshaların yazı çeşitleri, boyutları, satır sayıları gibi fiziksel özelliklerinden ziyade -ki bu bilgiler katalogda mevcuttur- genellikle sayfa sayıları, eser-müellif isimleri, istinsah yeri, zamanı ve müstensih ismi ile eserlerin muhtevalarına yoğunlaşmıştır.

Yatağan Medresesi'ndeki tefsir yazmalarını; tefsirler, hâşiyeler, derleme tefsir metinleri ve diğer eserler başlıkları altında tasnif etmek mümkündür.

1. Tefsirler

Kütüphanede Beyzâvî'nin (ö. 685/1286) *Envârü't-tenzîl*, Zemahşerî'nin (ö. 538/1144) *el-Keşşâf*, Hâzin'in (ö. 741/1341) *Lübâbü't-te'vîl*, Fîruzâbâdî'nin (ö. 817/1415) *Tenvîrü'l-mikbâs*, Ebussuûd'un (ö. 982/1574) *İrşâdü'l-akli's-selîm* ve Ümmî Sinanzâde Hasan Efendi'nin (ö. 1088/1677-78) *Mecâlisü's-Sinâniyye* adlı tefsirlerine ait nüshalar tespit edilmiştir.

1.1. Beyzâvî (ö. 691/1292) *Envârü't-Tenzîl* ve *Esrârü't-Te'vîl*

İslâmî ilimlerin birçok sahasında eser telif ederek "allâme" unvanını elde eden Beyzâvî⁶ bir îcaz harikası kabul edilen *Envârü't-tenzîl* ve *esrârü't-te'vîl* adlı eserinde kendisinden önceki başlıca tefsir kitaplarını ustaca özetlemiş, ayetlere getirdiği yorumlar yanında dil kaidelerine dayanarak yaptığı açıklamalarla da büyük bir şöhret kazanmıştır.⁷ En temel kaynağı Zemahşerî'nin *el-Keşşâf*'dir. Hatta bazı âlimler tarafından *Envârü't-tenzîl*, Zemahşerî tefsirinin bir özeti kabul edilmektedir.⁸

Osmanlı medreselerinde en çok okutulan tefsir metni olan Beyzâvî'nin *Envârü't-tenzîl* ve *esrârü't-te'vîl* adlı eserinin⁹ tamamı veya İhlâs ve Fâtîha sureleriyle Âyetü'l-Kürsî gibi bazı bölümleri üzerinde yapılan şerh, hâşiyeler ve ta'lik türü çalışmaların sayısı son yapılan araştırmalara göre 408'dir.¹⁰ Bu durum, eserin medreselerdeki yaygınlığını gösteren önemli bir detaydır. Yatağan Medresesi'nden günümüze miras kalan tefsir

⁵ Katalog için bk. <https://www.pau.edu.tr/islamiilimler/tr/sayfa/enstitu-kutuphanesi-yazma-eser-katalogu>.

⁶ Hayatı ve eserleri hakkında geniş bilgi için bkz. Yusuf Şevki Yavuz, "Beyzâvî", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 6/100-103.

⁷ Yavuz, "Beyzâvî", 6/100.

⁸ Eser hakkında detaylı bilgi için bkz. İsmail Cerrahoğlu, "Envârü't-Tenzîl ve Esrârü't-Te'vîl", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 11/260-261; Şükrü Maden, "Envârü't-Tenzîl ve Esrârü't-Te'vîl Literatürü ve Literatür Değerlendirmesi", *İslâm İlim ve Düşünce Geleneğinde Kâdî Beyzâvî*, ed. Müstakim Arıcı (Ankara: TDV Yayınları, 2017), 581-582.

⁹ Mustafa Öztürk, "Klasik ve Modern Dönem Osmanlı Medrese Geleneğinde Tefsir Tedrisatı", *Medrese Geleneği ve Modernleşme Sürecinde Medreseler (Uluslararası Sempozyum) II* (2013), 265, 267.

¹⁰ Eserlerle ilgili detaylı bilgi için bkz. Şükrü Maden, *Tefsirde Hâşiyeler ve Şeyhzâde'nin Envârü't-Tenzîl Hâşiyesi* (İstanbul: İSAM Yayınları, 2015), 337-372.

yazmaları arasında en çok Beyzâvî tefsiri ile karşılaşılmasını bunun doğal bir sonucu olarak görmek gerekir.

Kaynaklarda Yatağan Medresesi'nin en önemli müderrislerinden biri olan Koca Hoca lakaplı Hacı Şeyh Mehmed Said Efendi'nin (ö. 1834/1915) Beyzâvî tefsirinin tamamını okuttuğuna ilişkin bir bilgi mevcuttur.¹¹ Eğer bu bilgi doğru ise Yatağan Medresesi'nde Osmanlı eğitim sisteminde en üst konumda bulunan Sahn-ı Semân Medresesi'nin hemen öncesinde yer alan dâhil elli medreseler seviyesinde eğitim verildiği anlaşılmaktadır. Zira Zemahşerî ve Beyzâvî gibi tefsirlerin medreselerde bu aşamada okutulduğu kaydedilmektedir.¹²

Kütüphanede Beyzâvî tefsirine ilişkin 14 nüsha tespit edilmiştir. Burada söz konusu nüshalar kayıt numarası esas alınarak tavsif edilecektir.

a) Kayıt no: 16

Kitap 394 varaktan müteşekkildir. İlk kısımda eser ve müellife dair bir bilgi mevcut değildir. Bununla birlikte cildin sonunda yer alan “تمت الكتاب القاضي البيضاوي” şeklindeki kayıtla eserin Kadı Beyzâvî tefsiri olduğuna işaret edilmektedir. Baş tarafta sûrelerin başlangıç sayfalarını gösteren bir fihrist mevcuttur. Nüsha İsrâ suresiyle başlayıp Nâs suresiyle sona ermektedir. Bu durum, her ne kadar bir kayıt düşülmesi de söz konusu eserin Beyzâvî'nin *Envârü't-tenzîl* ve *esrârü't-te'vîl* adlı tefsirinin ikinci cildi olup ilk cildinin kaybolma ihtimalini akla getirmektedir. Eserin müstensihî Hoca Ferhat Mescidi İmamı Mustafa b. Süleyman b. Ganî'dir. O, eseri 1064/1654 yılı Rebûlevvel ayında bir salı gecesi tamamladığını ifade etmektedir. Ferağ kaydında eserin istinsahı ile ilgili detay bilgilere de yer veren Mustafa b. Süleyman, salı ve cuma günleri dört, diğer günlerde ise iki varak yazdığını ve bu şekilde Ramazan Bayramı'ndan sonra Kurban Bayramı'na kadar İsrâ ile Fâtır sureleri arasındaki kısmı tamamladığını, geriye kalan bölümü ise Kurban Bayramı'ndan sonra Rebûlevvel ayına kadar ikmal ettiğini belirtmektedir.

b) Kayıt no: 18

Nüsha 268 varaktan oluşmaktadır. Nüshanın başında eser ile ilgili bir bilgi verilmezken sonunda “تمت الجلد الأول لقاضي” ifadesiyle bu eserin Kadı Beyzâvî tefsirinin ilk cildi olduğuna işaret edilmektedir. Bu cilt, Fâtîha suresiyle başlayıp Kehf suresinde sona ermektedir. Bu durum, eserin tamamının iki cilt olma ve ikinci cildin kaybolma ihtimalini kuvvetlendirmektedir. Cildin sonunda müstensih ile ilgili bir bilgi verilmezken istinsahın 1211/1797 yılında tamamlandığı ifade edilmektedir.

c) Kayıt no: 20

Eser II+350 varaktır. II^b sayfasında “شهاب شرح القاضي” şeklinde bir kayıt mevcuttur. Bunun dışında eser veya müellife dair bir bilgiye rastlayamadık. Bu bilgi eserin, Şihâbüddîn el-Hafâcî'nin (ö. 1069-1659) Beyzâvî tefsiri üzerine yazdığı *İnâyetü'l-Kâdî ve kifâyetü'r-râdî* adlı hâşiyesi olma ihtimalini akla getirmektedir. Bu nedenle olsa gerek katalogda da eserin ismi *İnâyetü'l-Kâdî ve kifâyetü'r-râdî* şeklinde kaydedilmiştir. Fakat nüsha üzerinde yapılan incelemeler sonucunda bu eserin Şihâb hâşiyesi değil, Beyzâvî'nin *Envârü't-tenzîl* adlı tefsiri olduğu tespit edilmiştir. Dolayısıyla katalogda verilen bilginin hatalı olduğunu belirtmek gerekir. I^b sayfasında bir fihrist mevcuttur. Fakat bu fihrist eserin muhtevasıyla

¹¹ Şenel, *Denizli Medreseleri*, 234.

¹² İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilâtı* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2022), 25, 33.

uyumlu değildir. Eser 1^a sayfasında Fâtiha suresinin tefsiriyle başlayıp 350^b'de Yusuf suresi 50. ayetin tefsiriyle sona ermektedir. Bu durum, nüshanın sadece Fâtiha-Yusuf 50. ayetlerin arasını kapsadığı şeklinde bir izlenim uyandırmaktadır. Fakat yapılan detaylı incelemede nüshanın yalnız bu kısmı değil, Beyzâvî tefsirinin büyük bir bölümünü ihtiva ettiği anlaşılmıştır. Burada sıkıntıya sebep olan husus, metin içerisindeki dağınıklığıdır. Nüsha, 1^a sayfasında Fâtiha suresiyle başladıktan sonra 55^b'de Âl-i İmrân suresi başlamakta, burada ilk dört ayetin tefsiri zikredildikten sonra 56^a'da Nâziât suresinin ilk ayetlerinin tefsirine geçilmektedir. Benzer şekilde 233^b'nin sonunda Cin suresi 19. ayetten 234^a'nın başında Âl-i İmrân suresi 4. ayete geçilmektedir. Dolayısıyla nüshanın başı ve sonu dikkate alındığında eserin Beyzâvî tefsirinin sadece Fâtiha-Yusuf 50. ayetlerini ihtiva ettiği şeklinde bir izlenim oluşsa da nüsha detaylı bir şekilde incelendiğinde durumun böyle olmadığı ve nüshada dağınık halde de olsa Beyzâvî tefsirinin büyük bir kısmının yer aldığı görülmektedir. Eser baş kısmında birkaç cümle eksiktir. İlk sayfasında Yatağan Dairesi'ne ait olduğunu gösteren bir vakıf kaydı bulunmaktadır. Söz başları ve ayet metinleri kırmızı mürekkeple yazılmıştır. Müstensih ve istinsah tarihi ile ilgili bir kayıt bulunmamaktadır.

d) Kayıt no: 36

Eser tek cilttir ve VIII+221 varaktır. Mukaddime bölümüyle başlayıp Kehf suresinde sona ermektedir. Son kısmında eksik sayfa mevcuttur. Sayfa kenarlarında Şeyhzâde hâşiyesinden alıntılara yer verilmiştir. 1^a, 36^b, 186^b, 218^b gibi çeşitli sayfalarda Hacı Osman Zâde Hacı Mehmed Ağa'ya ait 1211/1797 tarihli vakıf mührü bulunmaktadır. Müstensih ve istinsah tarihine ilişkin bir bilgiye rastlayamadık.

e) Kayıt no: 48/10

134^b sayfasından başlayıp 137^b sayfasında sona ermektedir. Risalenin baş tarafında silik bir şekilde "Kâdî" ismi yazılmıştır. Araştırmalar sonucunda risalenin Kadî Beyzâvî'ye ait *Envârü't-tenzîl* adlı tefsirinin Kehf suresinin ilk on ayetini içerdiği tespit edilmiştir. Sayfa kenarlarında Şeyhzâde ve Şihâb hâşiyelerinden nakiller mevcuttur. Nüshanın istinsahına ilişkin bir kayıt bulunmamaktadır.

f) Kayıt no: 150

79 varaktır. Nebe' suresinin tefsirinden başlayıp Nâs suresiyle sona ermektedir. Nüshada müellif veya eser ismine dair bir kayda rastlayamadık. Yapılan araştırma neticesinde metnin Beyzâvî tefsirine ait olduğunu tespit ettik. Sayfa kenarlarında çoğunlukla Şeyhzâde hâşiyesinden olmak üzere Âlûsî (ö. 1270/1854), Ebussuûd, Begavî (ö. 516/1122) gibi müfessirlerin tefsirlerden çok sayıda alıntı bulunmaktadır. Ayrıca bazı yerlerde ana metnin üzerine ilave edilmiş not sayfaları göze çarpmaktadır. Bu durum nüshanın, medresedeki tefsir derslerinde okunmak üzere hazırlanmış bir ders kitabı olduğu izlenimi vermektedir. Müstensih ve istinsah bilgisi bulunmamaktadır.

g) Kayıt no: 152/1

1^b ile 31^b sayfaları arasında yer almaktadır. 1^a sayfasında Yatağan Dairesi ve Müftî Mustafa Efendi'ye ait vakıf kaydı bulunmaktadır. Metin, Nebe' suresinden başlayıp Nâs suresiyle sona ermektedir. Dolayısıyla 30. cüzün tefsirini içermektedir. Nüshada eser veya müellife dair bir kayda rastlayamadık. Yapılan araştırma neticesinde metnin Beyzâvî'nin *Envârü't-tenzîl* adlı tefsirine ait olduğunu tespit ettik. Dolayısıyla katalogda eserin Beyzâvî tefsirinin Nebe' cüzü üzerine yazılan bir hâşiyeye olup İsferyânî tarafından yazıldığına dair

verilen bilginin yanlış olduğunu belirtmek gerekir. Sayfa kenarlarında Sâdî Çelebi (ö. 945/1539) ve Şeyhzâde'nin Beyzâvî hâşiyelerinden yoğun olmak üzere Begavî, Zemahşerî, Ebussuûd gibi müfessirlerden yapılmış çok sayıda alıntı mevcuttur. Bu durum eserin bir ders kitabı olduğuna dair güçlü emareler sunmaktadır.

h) Kayıt no: 152/2

33^b ile 78^b sayfaları arasında yer almaktadır. Rahmân sûresinin tefsiriyle başlayıp Mürselât sûresinin tefsiriyle sona ermektedir. Nüsha üzerinde eser veya müellife dair bir kayda rastlayamadık. Araştırma sonucunda metnin Beyzâvî tefsirine ait olduğunu tespit ettik.

i) Kayıt no: 176

Kitap baş taraftan eksiktir. 339^a varağından başlamakta, 599^b varağında son bulmaktadır. Kehf suresi 82. ayetin son kısmından başlayıp Nâs suresiyle bitmektedir. Sayfa numaralarının bir önceki ciltten devam ettiği anlaşılmaktadır. Kitabın başında veya sonunda kitap ve müellif ismine dair bir bilgi mevcut değildir. Yapılan araştırma neticesinde eserin Beyzâvî'ye ait *Envârü't-tenzîl ve esrârü't-te'vîl* adlı tefsir olduğu tespit edilmiştir. Ayet metinleri kırmızı mürekkepli, sure isimleri ise yaldızlıdır. Kitabın sonunda yer alan ferağ kaydında bu nüshanın, 27 Şevvâl 1010/1602 Perşembe günü İbrâhim b. Bedreddîn el-İmâm tarafından tamamlandığı ifade edilmektedir. 342^b, 490^b, 513^b ve 599^b gibi muhtelif sayfalarda Teke Sancağı Mütesellimi Hacı Osmanzâde Hacı Mehmed Ağa'ya ait vakıf mührü bulunmaktadır. 356^b'deki mühür 1218/1804, diğerleri ise 1211/1797 tarihlidir.

i) Kayıt no: 178

Kitap baştan ve sondan eksiktir. Tâhâ suresi 2. ayetten başlayıp Sâd suresi 24. ayette sona ermektedir. 133 varaktır. Ayet metinleri ve sure isimleri kırmızı mürekkeple yazılıdır. Bazı sayfa kenarlarında fevâid kayıtları vardır. Müellif ve kitap ismi belli değildir. Araştırmalar neticesinde metnin, Beyzâvî'nin *Envârü't-tenzîl ve esrârü't-te'vîl* adlı tefsirine ait olduğu anlaşılmıştır. Nüshanın istinsahına ilişkin bir kayda rastlayamadık.

j) Kayıt no: 212

Toplam 9 varaktır. Nebe' suresinden başlayıp Nâziât suresinin son bölümünde bitmektedir. Son kısımda eksik sayfalar mevcuttur. Yapılan araştırmalar neticesinde metnin Beyzâvî tefsirine ait olduğu tespit edilmiştir. Bu eserin orijinal hali kuvvetle muhtemel 30. cüzün tamamını içermektedir. Fakat eksik sayfalar nedeniyle mevcut nüshada sadece Nebe' ve Nâziât sureleri yer almaktadır. Kitap çift cetvellidir. Ayet metinlerin üzeri kırmızı kalemle çizilidir. Çoğu ilk sayfada olmak üzere bazı sayfaların kenarlarında Ebussuûd ve Begavî tefsirleri, Şihâb ve Şeyhzâde hâşiyeleri ile *Muhtârü's-sıhah* gibi muhtelif kaynaklardan yapılmış alıntılar ve fevâid kayıtları mevcuttur. Müstensih ve istinsah bilgisi bulunmamaktadır.

k) Kayıt no: 246

12 varaktan müteşekkildir. Nüshada müellif ve kitap ismi ile ilgili herhangi bir kayıt yoktur. Yâsîn suresi tefsirini ihtiva etmektedir. Araştırmalar sonucunda risalenin, Kadî Beyzâvî'ye ait *Envârü't-tenzîl* adlı tefsirin Yâsîn suresinden ibaret olduğu tespit edilmiştir. Eserin sonunda söz konusu nüshanın 1265/1849 yılında Muhammed Ali b. Resûl el-Câlî

tarafından istinsah edildiği kaydedilmektedir. Bazı sayfaların kenarlarında çoğu Osmanlı Türkçesiyle yazılmış fevâid kayıtları mevcuttur.

l) Kayıt no: 307/1

Risale 18 varaktır. 307 numarada kayıtlı eserin ilk risalesidir. Baştan ve sondan noksandır. Fecr suresi 6. ayetten başlayıp Felak suresi 5. ayetin son kısmında bitmektedir. Müellif ve kitap ismine dair bir bilgi bulunmamaktadır. Araştırmalar neticesinde risalede yer alan bilgilerin Beyzâvî'nin *Envârü't-tenzîl* adlı tefsirine ait olduğu tespit edilmiştir. Bazı sayfa kenarlarında çoğu Şeyhzâde hâşiyesinden yapılmış nakiller ve fevâid kayıtları mevcuttur. Sure isimleri kırmızı mürekkeple yazılı olduğu gibi ayet metinlerinin üzeri de kırmızı mürekkeple çizilidir. Metin üzerinde bazı yerlerde nem lekeleri ve mürekkep dağılımları göze çarpmaktadır. Nüshanın istinsahına ilişkin bir kayda rastlayamadık.

m) Kayıt no: 331

Eser, 173 varaktır. Fâtiha suresi ile Bakara suresinin 243 ayetinin tefsirini içermektedir. Son kısımdan eksiktir. Sayfa kenarlarında Zemahşerî'nin *el-Keşşâf*'ı ve Begavî'nin *Meâlimü't-tenzîl*'i gibi muhtelif tefsirlerden yapılan nakiller ve fevâid kayıtları mevcuttur. Nüshada kitabın ismi, müellifi veya istinsahına ilişkin bir kayda rastlayamadık. Yapılan araştırmalar neticesinde metnin, Beyzâvî'nin *Envârü't-tenzîl* ve *esrârü't-te'vîl* adlı tefsirine ait olduğu tespit edilmiştir.

1.2. Zemahşerî (ö. 538/1144) el-Keşşâf

Zemahşerî'nin lügat, iştikak, sarf ve nahiv gibi dil ilimlerindeki yetkinliği, söz dizimi yöntemini Kur'ân'ın başından sonuna kadar ilk defa sistematik bir şekilde uygulaması, ayetleri beyan ve bedî' ilimleri çerçevesinde başarılı bir şekilde tefsir etmesi ve bütün bunları sözü uzatmadan güzel bir üslupla yapması, *el-Keşşâf*'ı tefsir tarihinin vazgeçilmez eserlerinden biri haline getirmiştir.¹³ Osmanlı medreselerinde *Envârü't-tenzîl*'den sonra en fazla okunan, okutulan, tartışılan ve üzerine hâşiye yazılan tefsir *el-Keşşâf*'dır.¹⁴ Bu nedenle medreseden intikal eden eserler arasında *Keşşâf* nüshalarının bulunması gayet doğaldır. Ayrıca medresede Zemahşerî tefsirinin bulunması, ileri seviyede tefsir okumalarının yapıldığına bir işaret sayılabilir.

Kütüphanedeki eserler arasında Zemahşerî tefsirine ait 3 nüsha tespit edilmiştir.

a) Kayıt no: 17

Eser tek cilt olup 693 varaktan müteşekkildir. Fâtiha suresiyle başlayıp Nâs suresiyle sona ermektedir. Eserin baş tarafında Muhammed Esad Hıfzı İbrahim'e ait mülkiyet kaydı ve mühür vardır. Nüshada her 10-15 varakta tekrar eden Teke Sancağı Müttesellimi Hacı Osmanzâde Mehmed Ağa'ya ait toplam 65 adet vakıf mührü tespit edilmiştir. Eserin sonunda yer alan ferağ kaydında Şeyho b. Ali el-Hanefî'nin bu nüshayı oğlu Şemseddîn Muhammed (Mehmed) için istinsah ettiği ve nüshanın yazımını 70 yaşında iken 24 Ramazan 864/1460 Pazartesi günü bitirdiği belirtilmektedir.

¹³ M. Taha Boyalık, *el-Keşşaf Literatürü: Zemahşerî'nin Tefsir Klasiğinin Etki Tarihi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2019), 33.

¹⁴ Maden, "Envârü't-Tenzîl ve Esrârü't-Te'vîl Literatürü ve Literatür Değerlendirmesi", 583; el-Keşşâf hakkında detaylı bilgi için bkz. Mesut Kaya, *Tefsir Geleneğinde el-Keşşâf Şerh ve Hâşiyeleri Üzerine Bir İnceleme* (İstanbul: İFAV Yayınları, 2019), 25-47; Boyalık, *el-Keşşaf Literatürü*, 29-33; Ali Özek, "el-Keşşâf", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2022), 25/329-330.

b) Kayıt no: 251

Kitap 60 varaktır. Baştan ve sondan noksanıdır. Mâide suresi 2. ayetin ortasından başlayıp Yusuf suresi 21. ayetin ortasında sona ermektedir. Müellif ve eser ismi ile ilgili bir bilgi mevcut değildir. Yapılan araştırmalar neticesinde metnin, Zemahşerî'ye ait *el-Keşşâf* adlı tefsire ait olduğu tespit edilmiştir. Sure isimleri kırmızı mürekkeple yazılıdır. Ayetin tefsir edilen kısımlarının üzeri kırmızı mürekkeple çizilidir. Sayfa kenarlarında fevâid kayıtları mevcuttur. Nüshanın istinsahına dair bir kayda rastlayamadık.

c) Kayıt no: 48/12

157^b sayfasından başlayıp 160^a sayfasında sona ermektedir. Risalenin baş tarafına kuvvetle muhtemel risale hakkında bilgi veren bir kayıt düşülmüş olmasına rağmen yazılar büyük oranda silindiği için tam olarak okunamamaktadır. Sadece "Keşşâf" ibaresi okunabilmektedir. Dolayısıyla buradan hareketle metnin *el-Keşşâf* tefsiriyle alakalı olduğu söylenebilir. Yapılan araştırmalar neticesinde bu risalenin Zemahşerî'nin *el-Keşşâf* adlı tefsirinin Kehf suresinin ilk on ayetini (11. ayetin son kısmı eksik) içerdiği tespit edilmiştir. Son kısmında eksik sayfa bulunmaktadır. 160^b-162^b sayfaları arasında fevâid kayıtları mevcuttur.

1.3. Hâzin (ö. 741/1341) Lübâbü't-te'vîl

Dindarlığı ve faziletli kişiliğiyle tanınan, kendisini tefsir, hadis, fıkıh gibi ilimlerde iyi yetiştirmiş bir alim olan Hâzîn'in en meşhur eseri yukarıda zikri geçen *Lübâbü't-te'vîl fî meâni't-tenzîl* adlı tefsiridir.¹⁵ Begavî'nin (ö. 516/1122) *Meâlimü't-tenzîl* adlı tefsirini esas alarak hazırladığı bu eserinde Hâzin ayetleri öncelikle ayet ve hadisler eşliğinde tefsir etmekte, özellikle Eş'arî ve Şâfî mezheplerinin görüşleri çerçevesinde itikadî ve fikhî hükümlere dair geniş bilgi sunmaktadır.¹⁶ Dirayet ve rivayet metodunun birlikte kullanan müellif, tarihi bilgilere, kıssalara ve israiliyata sıkça yer vermekte ve bu tür bilgileri çoğu zaman tenkitsiz bir şekilde naklettiği için eleştirilmektedir.¹⁷

Farklı kütüphanelerde çok sayıda yazma nüshası bulunan *Lübâbü't-te'vîl*'in Mısır'da Bulak, Ezheriyye, Hayriyye ve Meymeniyye matbaalarında 1287-1317 (1870-1899) yılları arasında çeşitli baskıları yapılmıştır. Bunlar dışında daha başka baskıları da mevcuttur.¹⁸ Kütüphanede bu tefsire dair tek nüsha mevcuttur.

Kayıt no: 19

Kitap tek cilt olup 358 varaktır. Nüshada müellif veya esere dair bir kayıt yoktur. İncelemeler neticesinde eserin Hâzin'e ait *Lübâbü't-te'vîl fî meâni't-tenzîl* adlı tefsir olduğu tespit edilmiştir. Mukaddime bölümü baş tarafından birkaç sayfa eksiktir. Nisâ suresinin

¹⁵ Hayatı hakkında bilgi için bkz. Şemsüddîn Muhammed b. Ali Dâvûdî, *Tabakâtü'l-müfessirîn* (Beyrut: Dâru'l-kütübü'l-ilmiyye, 1983), 1/426-427; Ali Eroğlu, "Hâzin, Ali b. Muhammed", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 17/125-126.

¹⁶ Eroğlu, "Hâzin, Ali b. Muhammed", 17/125-126.

¹⁷ Detaylı bilgi için bkz. Muhammed Hüseyin Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirîn* (Kahire: Dâru'l-Hadîs, 2005), 1/265-270; Hâzin'in tefsir metodu hakkında geniş bilgi için bk. Mustafa Ali Işık, *Hâzin Tefsirinde Esbâb-ı Nüzûl* (Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, 2007), 11-18; Muhammed Selim Çalışkan, *Lübâbü't-Te'vîl fî Me'âni't-Tenzîl Adlı Tefsirde Müşkilü'l-Kur'ân* (Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, 2020), 6-14.

¹⁸ Eroğlu, "Hâzin, Ali b. Muhammed", 17/126.

sonunda bitmektedir. Söz başları kırmızı mürekkeple yazılıdır. Nüshanın müstensihisi ve istinsah tarihi hakkında bir bilgi bulunmamaktadır.

1.4. Fîruzâbâdî (ö. 817/1415) Tenvîrû'l-Mikbâs

Aşağıda tavsifi yapılan nüshada İbn Abbas'a nispet edilen bu tefsir aslında onun tarafından kaleme alınmış değildir.¹⁹ İbn Abbas'a isnat edilen tefsir ile ilgili rivayetlerin bir araya getiren bir çalışma olup sonraki dönemlerde telif edilmiştir. Söz konusu eserin genel olarak Fîruzâbâdî tarafından derlendiği kabul edilmektedir.²⁰ Bununla birlikte bazı araştırmacılar Fîruzâbâdî'nin doğumundan önceki döneme ait yazma nüshalarının bulunduğu gerekçesiyle eserin ona nispetinin hatalı olduğunu ileri sürerken²¹ bazıları ise eserin ona aidiyetini şüpheli görmektedir.²² Bu tefsirin son derece kıymetli olduğu ve pek çok tefsirin özetini içerdiği ifade edilmektedir.²³ *Tenvîrû'l-mikbâs*'ta zikredilen rivayetlerin çoğu Taberî tefsirinde geçmektedir. Ayrıca *Sahîh-i Buhârî* başta olmak üzere çeşitli hadis eserlerinde de bu rivayetleri görmek mümkündür.²⁴ Buna mukabil eserde nakledilen rivayetlerin Muhammed b. Mervân es-Süddî es-Sağîr -Muhammed b. Sâib el-Kelbî -Ebû Salih Bâzân -İbn Abbâs kanalıyla geldiği ve bu tarihin İbn Abbâs'a isnat edilen rivayet zincirleri içerisinde en zayıf olduğuna dikkat çekilmektedir.²⁵ Bu nedenle rivayetlere karşı ihtiyatlı olmak gerekir. Eser Bulak (1290/1873), Kahire (1316/1899) ve İstanbul'da Beyzâvî ve Hâzin tefsirleriyle birlikte neşredilmiştir.²⁶

Kütüphanede Fîruzâbâdî'nin bu eserine ait bir nüsha tespit edilmiştir.

Kayıt no: 341

Nüsha 353 varaktır. Kitap, 8^b sayfasında başlamaktadır. 8^a'da eserin, İbn Abbas'ın tefsiri (Tefsîru İbn Abbâs) olduğu ifade edilmektedir. 7^b'ye kadar "meclis" başlıkları altında Şevvâl ve Receb ayları ile miraç hakkında bilgiler verilmektedir. Tefsiri yapılan ayet bölümlerinin üzeri kırmızı mürekkeple çizilidir. 351^b'de nüshanın istinsahının, 1166/1753 yılının Şaban ayında Ahmed Zaviyedar Baba Handar tarafından tamamlandığı

¹⁹ Aliekber Babai, "Sahabi Bir Müfessir Olarak İbn Abbas ve Onun Tefsirdeki Konumu", *Misbah: İslamî Düşünce ve Araştırma Dergisi* 2/6 (2014), 173.

²⁰ Ebü'l-Felâh Abdülhay b. Ahmed İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb fî ahbâri men zeheb* (Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1993), 9/187; Ahmed b. Muhammed Ednevî, *Tabakâtü'l-müfessirîn* (Medine: Mektebetü'l-Ulûm ve'l-Hikem, 1997), 312-313; Mennâ' Kattân, *Mebâhis fî ulûmi'l-Kur'ân* (Kahire: Mektebetü Vehbe, ts.), 350; Mustafa Çetin, "Abdullah İbn Abbas (r.a.) ve Tefsiri", *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1 (1983), 236.

²¹ Muhammed b. Rızık b. Tarhûnî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn fî garbi İfrîkiya* (Demmâm: Dâru İbni'l-Cevzî, 1426), 1/249.

²² Hulusi Kılıç, "Fîruzâbâdî", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 13/144; Celalettin Divlekci, *Dilbilim ve Kur'an ilimleri açısından el-Fîruzâbâdî'nin Besâir'i* (Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2000), 30.

²³ Ednevî, *Tabakâtü'l-müfessirîn*, 313.

²⁴ Çetin, "Abdullah İbn Abbas (r.a.) ve Tefsiri", 236.

²⁵ Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr Süyûtî, *el-İtkân fî ulûmi'l-Kur'ân*, nşr. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrahim (Kahire: el-Hey'etü'l-Misriyyetü'l-Âmme li'l-Kitâb, 1974), 786; Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, 1/74; İsmail Cerrahoğlu, "Abdullah İbn Abbas ve Tefsir İlmindeki Yeri", *Diyanet İlmî Dergi* 11/2 (1972), 83; İsmail L. Çakan - Muhammed Eroğlu, "Abdullah b. Abbas", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul, 1988), 1/78; Nurdoğan Türk, "Klasik Kaynaklarda Menkûl İbn Abbas'a Atfedilen Bazı Tarikler Üzerine Bir Değerlendirme (Tefsir İlmî Bağlamında)", *e-Şarkiyat: İlmî Araştırmalar Dergisi* XII/26 (2020), 211-212.

²⁶ Kılıç, "Fîruzâbâdî", 13/44.

kaydedilmektedir. 351^b ve 352^a'da Arapça bazı bilgiler mevcuttur. 353^a ve 353^b sayfalarında Bende-i Hüda İsmail yazılı mühürler bulunmaktadır.

1.5. Ebussuûd (ö. 982/1574) İrşâdü'l-Aklî's-Selîm

Uzun süre Şeyhülislamlık görevini ifa eden, iyi bir hukukçu olmasının yanı sıra Sultânü'l-Müfessirîn, Hatîbü'l-Müfessirîn gibi lakaplarla anılan Ebussuûd Efendî Osmanlı döneminde yetişen en önemli müfessirlerden biridir ve kaleme aldığı *İrşâdü'l-Aklî's-Selîm ilâ mezâyâ'l-Kitâbi'l-Kerîm* adlı eser ulema arasında oldukça meşhur olup tefsir klasikleri arasında yer almaktadır.²⁷

Türkiye'de çeşitli kütüphanelerde pek çok yazma nüshası bulunan tefsir ilk defa iki cilt (Kahire 1275/1859), daha sonra Râzî tefsirinin kenarında sekiz cilt (İstanbul 1294/1877) halinde neşredilmiştir. Müstakil olarak beş (Kahire 1327/1909) ve dokuz ciltlik (Beyrut, ts.) baskıları da mevcuttur.²⁸ Ayrıca bu eser son olarak İsam'ın ikinci klasik dönem projesi kapsamında müellif nüshası esas alınarak titiz bir çalışma sonucunda dokuz cilt halinde (Ankara 2021) neşredilmiştir.

Yatağan Medresesi'nden günümüze intikal eden eserler arasında Ebussuûd tefsirine ilişkin sadece bir nüsha tespit edilmiştir.

Kayıt no: 48/9

126^b sayfasından başlayıp 133^b sayfasında bitmektedir. Metnin başında eserin isim ve müellifine dair bir bilgi mevcut değildir. Muhtevası incelendiğinde Kehf suresinin ilk on ayetini ihtiva ettiği görülmektedir. Yapılan araştırmalar neticesinde metnin, Ebussuûd'un *İrşâdü aklî's-selîm* adlı tefsirine ait olduğu tespit edilmiştir. İlk sayfalarda yoğun olmak üzere sayfa kenarlarında Beyzâvî tefsiri ve Şeyhzâde hâşiyesi gibi farklı eserlerden yapılmış alıntılar mevcuttur. Sonu eksiktir. İstinsah kaydı bulunmamaktadır.

48 numarada kayıtlı yazma nüsha içerisinde üç ayrı bölüm olarak (48/9-10-12) Ebussuûd, Beyzâvî ve Zemahşerî tefsirlerinden Kehf suresinin ilk on ayetine yer verilmesi, bu nüshanın bir ders kitabı olduğu ve tefsirden örnek metin olarak Kehf sûresinin ilk on ayetinin seçildiği hissiyatını uyandırmaktadır. Nüshanın tefsirin yanı sıra fıkıh, kelam, tecvit ve Arap Dili ile ilgili kısa metinlerden oluşması, derleme bir ders kitabı olduğuna dair yorumumuzu desteklemektedir.

1.6. Ümmî Sinanzâde Hasan Efendi (ö. 1088/1677-78) Mecâlisü's-Sinâniyeti'l-Kebîra

Müellifin hayatı hakkında kaynaklarda fazla bilgi yoktur. Halvetiyye'nin bir kolu olan Sinâniyye tarikatının kurucusu İbrahim Ümmî Sinan'ın (ö. 976/1568-69) kızının torunudur. Bu nedenle Ümmî Sinanzâde diye meşhur olmuştur.²⁹ Ümmî Sinanzâde tekkesi meşâyihlerinden olup³⁰ İstanbul tekke musikisinin büyük üstatları arasında yer

²⁷ Detaylı bilgi için bkz. Mustafa b. Abdullah Kâtib Çelebî, *Keşfü'z-zunûn 'an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn* (Beyrut: Daru İhyâi't-Turasî'l-Arabî, ts.), 1/65-66; Ednevî, *Tabakâtü'l-müfessirîn*, 398-399; Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirîn*, 1/294-296; Ahmet Akgündüz, "Ebussuûd Efendi", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10/365-371; Âdem Yerinde, "Ebussuûd Efendi'nin İrşâdü'l-Aklî's-Selîm ilâ Mezâyâ'l-Kitâbi'l-Kerîm'i", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 9/18 (2011), 337-361.

²⁸ Süleyman Ateş, "İrşâdü'l-Aklî's-Selîm", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22/458.

²⁹ Abdullah Şimşek, "Ümmî Sinanzâde Ced Hasan Efendi ve Kendisine Nisbet Edilen Etvâr-ı Seb'a Risalesi", *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/10 (Mayıs 2015), 125.

³⁰ Osmanzâde Hüseyin Vassaf, *Sefîne-i evliyâ* (İstanbul: Kitabevi, 2011), 4/275-276.

almaktadır.³¹ Burada bizi doğrudan ilgilendiren ve meşhur olan kitabı *Mecâlisü's-Sinâniyye*'nin yanı sıra *Künûzü'l-hakâyik fî rumûzi'd-dakâik*, *Fezâilü'ş-şuhûr*, *Mecmûatü'l-ed'iyye ve'l-havâs* gibi eserleri de bulunmaktadır.³²

Ümmî Sinânzâde'nin *Mecâlisü's-Sinâniyye* adlı eseri ile ilgili yapılan bir çalışmada Fâtîha'dan Muhammed suresine kadar toplam kırk farklı sureden yüz yetmiş iki ayetin aynı sayıda mecliste ele alındığı ifade edilmekte ve konuya ilişkin detaylı bir liste sunulmaktadır.³³ Bizim tavsifini yaptığımız yazmada sadece 48 meclis olduğu düşünüldüğünde eserin bir hayli eksik olduğu anlaşılmaktadır. Ced Hasan Efendi bu eserde her mecliste bir ayeti konu edinir. Ayet ile ilgili öncelikle vaaz ve nasihat türü bazı bilgiler paylaştıktan sonra ayetin tefsirini başlar ve her meclise Mevlana'nın *Mesnevî*'sinden konuya uygun beyitlerle son verir.³⁴ Ayetleri tefsir ederken gramer ve kelime tahlilleri yapar. Zaman zaman kıraatler hakkında bilgi verir. Varsa ayetlerin nüzul sebepleri, Mekkî-Medenî olma durumları ve faziletlerine dair bilgiler paylaşır. Ayrıca ayetlere ilişkin Hz. Peygamber, Sahâbe, Tâbiûn ve sonraki dönem âlimlerinden gelen rivayetleri de nakleder.³⁵ Bu özelliklerinden dolayı Ümmî Sinânzâde'nin *Mecâlisü's-Sinâniyye* adlı eserini tasavvufî yönü ağır basan işârî tefsir örnekleri arasında zikretmek mümkündür.³⁶

Kayıt no: 307/3

Risale, 41^b ile 120^b sayfaları arasında yer almaktadır. Fâtîha suresinden başlayıp En'âm suresi 61. âyetin tefsirinde 48. mecliste sona ermektedir. Risale sondan eksiktir. Söz başları ve keşideler kırmızı mürekkeple yazılıdır. 41^a'da eserin Ümmî Sinan'a ait olduğuna işaret eden "کتاب أم سنان" şeklinde bir kayıt mevcuttur. Bunun dışında eserin ismine dair herhangi bir bilgiye rastlayamadık. Söz konusu kayıt ve kitabın muhtevası dikkate alınarak yapılan incelemeler neticesinde bu eserin, Ümmî Sinanzâde Ced Hasan Efendi'ye ait *Mecâlisü's-Sinâniyyeti'l-kebîra* olduğu tespit edilmiştir. Eser katalogda "*Tefsîru sûreti'l-Fâtîha*" şeklinde yanlış kaydedilmiştir. Nüshanın istinsahına dair bir bilgiye rastlayamadık.

2. Hâşiyeler

Kütüphanedeki eserler arasında medreselerde yoğun bir şekilde okutulan Beyzâvî ve Zemahşerî tefsirleri üzerine yazılmış bazı hâşiyeler bulunmaktadır. Şihâbüddîn el-Hafâcî'nin (ö. 1069-1659) daha ziyade *Hâşiyetü'ş-Şihâb* adıyla bilinen *Înâyetü'l-Kâdî ve kifâyetü'r-râdî* ile İsferyânî'nin (ö. 945/1538) *Hâşiyetü'l-Envârî't-tenzil ve esrârî't-tevîl* adlı Beyzâvî tefsirine dair kaleme alınan hâşiyelerinin yanı sıra Cürçânî'nin (ö. 816/1413) *Hâşiyetü'l-Keşşâf (el-Hâşiyetü'l-fâika zâdî'l-meânî'l-bâhira)* adını taşıyan Zemahşerî tefsirine ilişkin hâşiyesi bu eserlerdendir.

³¹ M. Baha Tanman, "Ümmî Sinan Tekkesi", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 42/313.

³² Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, haz. A. Fikri Yavuz - İsmail Özen (İstanbul: Meral Yayınevi, ts.), 1/109.

³³ Mustafa Şentürk, "Osmanlı 'Mecâlis' Geleneğinden Bir Tefsir Çalışması: Ümmî Sinanzade'nin Mecâlisü's-Sinâniyyeti'l-Kebire Adlı Eseri", *Osmanlı'da Tefsir Dersi Gelenekleri: Saray-Tekke-Medrese*, ed. Ömer Kara vd. (İstanbul: İlim Yayma Vakfı, 2018), 370-379.

³⁴ Şentürk, "Ümmî Sinanzade'nin Mecâlisü's-Sinâniyyeti'l-Kebire Adlı Eseri", 371.

³⁵ Eserin detaylı değerlendirmesi için bkz. Şentürk, "Ümmî Sinanzade'nin Mecâlisü's-Sinâniyyeti'l-Kebire Adlı Eseri", 380-402.

³⁶ Benzer bir değerlendirme için bkz. Muhammet Abay, "Osmanlı Dönemi Dirayet Tefsirleri", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* IX/18 (2011), 76.

2.1. Beyzâvî Hâşiyeleri

a) İsferâyînî (ö. 945/1538) Hâşiye alâ Envâri't-Tenzîl ve Esrâri't-Te'vîl

Müellifin tam adı Ebû İshâk İsmâüddîn İbrâhîm b. Muhammed b. Arabşâh el-İsferâyînî'dir. Nahiv, sarf, belağat, mantık, ilmü'l-vaz', kelam, fıkıh, tefsir, hadis, münazara gibi farklı sahalarda çok sayıda eser telif eden İsferâyînî'nin³⁷ çalışmaları arasında İslâmî ilimler Kütüphanesi'nde yazma halinde bulunan Beyzâvî tefsirine yaptığı hâşiye(ler) de mevcuttur. İsferâyînî'nin Beyzâvî hâşiyesine ilişkin kaynaklarda farklı bilgilere rastlanmaktadır. Bazı kaynaklarda İsferâyînî'ye ait "*Hâşiye alâ tefsîri'l-Beyzâvî*" ve "*Hâşiye İsmâüddîn alâ envâri't-tenzîl ve esrâri't-te'vîl*" gibi isimlerle bir hâşiyeden bahsedilirken³⁸ bazıları ise bunun yanı sıra "*Hâşiyetü'l-İsferâyînî alâ cüz-i Amme*"³⁹, "*Hâşiye alâ tefsîri'l-Beyzâvî li-cüz-i Amme*" gibi isimlerle anılan ve Kanuni Sultan Süleyman'a ithaf edilen müstakil bir çalışmadan daha söz edilmektedir.⁴⁰ Dolayısıyla İsferâyînî'nin Beyzâvî üzerine kaleme aldığı iki farklı hâşiyeden söz etmek mümkündür. Bu hâşiyeler bazen ayrı ayrı, bazen ise bir arada istinsah edilmiştir. Yukarıda ifade edildiği üzere İslâmî ilimler Kütüphanesi'nde iki farklı nüsha mevcuttur. Kanaatimizce 174 numarada kayıtlı nüsha bir arada istinsaha örnek iken 307/2'de kayıtlı nüsha sadece Amme cüzüne dair olması sebebiyle ayrı istinsaha örnek teşkil etmektedir. Dünyanın farklı kütüphanelerinde benzer nüshalara rastlamak mümkündür. Ayrıca Fâtîha'dan başlayıp A'râf sureyle biten başka bir nüshadan daha söz edilmektedir.⁴¹ Eser, en çok ilgi gören Beyzâvî hâşiyelerinden biridir. Üzerine dokuz tane hâşiye ve ta'lik yazılmıştır.⁴² Türkiye'de bu hâşiye üzerine yapılmış herhangi bir müstakil çalışmaya rastlayamadık. Bununla birlikte *Envârü't-tenzîl ve esrârü't-te'vîl* literatürü üzerine yapılan bir çalışmada İsferâyînî'nin hâşiyesinin diğer Beyzâvî hâşiyelerine göre hacimce daha küçük olduğu ve müellifin sadece anlaşılması zor ve birden fazla manaya muhtemel kısımları izah ettiği belirtilmektedir.⁴³ Arap dünyasında ise adı geçen hâşiyenin Nisâ suresi 39-176. ayetleri arasının tahkikini içeren ve kısaca müellifin metodu hakkında bilgi veren bir yüksek lisans tezi tespit ettik.⁴⁴ Bu çalışmada söz konusu hâşiyesinin özellikle nahiv ile ilgili meseleleri ihtiva ettiği, dil ve belagat konularına büyük değer verdiği ifade edilmektedir. Ayrıca İsferâyînî'nin görüşleri sadece nakletmekle yetinmediği, aralarında mukayeseler yaptığı, özellikle Beyzâvî ve Zemahşerî'nin açıklamalarını sıkça mukayese ettiği, bazen kendisinin ortaya yeni bir görüş attığı,

³⁷ Hayatı ve eserleri hakkında detaylı bilgi için bkz. İsmail Durmuş, "İsferâyînî, İsmâüddîn", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22/516-517; Nihat Tarı, "İsmâüddîn el-İsferâyînî'nin Hayatı ve Eserleri", *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 45 (2021), 273-291; İbrahim Demircioğlu, *İsmâüddîn İsferâyînî'nin (ö. 943/1536) Hayatı ve 'Amme Cüzü Tefsirindeki Metodu* (Karabük: Karabük Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022), 20-71.

³⁸ Ednevî, *Tabakâtü'l-müfessirîn*, 376; Ömer Rızâ Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1993), 1/67.

³⁹ Muhammed Abdülazîm Zürkânî, *Menâhilü'l-irfân fî ulûmi'l-Kur'ân* (Beyrut: Dâru'l-Marife, 2005), 1/488.

⁴⁰ Hayreddin Ziriklî, *el-A'lâm: Kâmûsü terâcîm li-eşheri'r-ricâl ve'n-nisâ mine'l-Arab ve'l-müsta'rabîn ve'l-müştârikîn* (Beyrut: Dârü'l-İlm li'l-Melâyin, 2002), 1/66; Âdil Nüveyhiz, *Mu'cemü'l-müfessirîn min sadri'l-İslâm hattâ'l-asri'l-hâzır* (Beyrut: Müessesetü Nuveyhizi's-Sekâfiyye, 1988), 1/20.

⁴¹ Mecmaü'l-Melek li-Buhûsî'l-Hadarâti'l-İslâmiyye, *el-Fihri'sü's-şâmil li't-türâsi'l-Arabiyyi'l-İslâmiyyi'l-mahtû: Mahtûtâtü't-tefsîr ve ulûmih* (Amman: Müessesetü Âl-i'l-Beyt, 1987), 1/569-576.

⁴² Maden, "Envârü't-Tenzîl ve Esrârü't-Te'vîl Literatürü ve Literatür Değerlendirmesi", 587, 596.

⁴³ Maden, "Envârü't-Tenzîl ve Esrârü't-Te'vîl Literatürü ve Literatür Değerlendirmesi", 595.

⁴⁴ bkz. Nûr Habeşî, *Hâşiyetü'l-İsmâ el-İsferâyînî alâ tefsîri'l-Beydâvî min âyi 39 ilâ âyi 176 sûreti'n-nisâ* (Dimaşk: Câmîatü Dimaşk, Külliyyetü's-Şerîa, Yüksek Lisans Tezi, 2013), 295-517.

bu çalışmaların çoğunun tartışmalı olduğu ve Âlûsî tarafından eleştirildiği bilgisine de yer verilmektedir.⁴⁵

Kütüphanede İsferyânî'nin Beyzâvî tefsiri üzerine yazdığı iki hâşiye tespit edilmiştir.

Kayıt no: 174

1+354 varaktır. Sure başları sayfa kenarlarında genellikle kırmızı mürekkeple belirtilmiştir. Ferağ kaydında eserin istinsahının, Fethiye Camii Vâizi Şeyh Muhammed tarafından 1118/1706 yılı Rebûlâhir ayının başında tamamlandığı ifade edilmektedir. 1^a'da Yatağan Dairesi'ne ait vakıf kaydı bulunmaktadır. Ayrıca bazı sayfalarda fevâid kayıtları mevcuttur.

Eser iki kısımdan oluşmaktadır. İlk bölüm/cilt, mukaddimenin ardından Fâtiha suresiyle başlayıp 329. varakta En'âm suresiyle sona ermektedir. Sayfanın sonunda bu nüshanın istinsahının, Fethiye Camii Vâizi Şeyh Muhammed tarafından 1118/1706 yılında tamamlandığını gösteren bir ferağ kaydı bulunmaktadır. 329. varaktan sonra ikinci bölüm Nebe' suresiyle başlamakta -Bu kısımdan sonra sayfalarda numara yok- ve kitap Nâs suresiyle bitmektedir. Kitabın sonunda da bu nüshanın da yine Fethiye Camii Vâizi Şeyh Muhammed tarafından 1118/1706 yılında istinsah edildiğine işaret eden bir ferağ kaydı bulunmaktadır. Metin içerisinde ilk kısımda eksik olan 219. varak, kitabın sonuna ilave edilmiştir.

b) Kayıt no: 307/2 Hâşiye alâ Tefsîri'l-Beyzâvî li-Cüz-i Amme

Risale 19^b sayfasından başlayıp 41^b sayfasında sona ermektedir. 19^a sayfası boştur. Risalede Nebe', Nâziât ve Abese'nin yanı sıra Tekvîr suresinin ilk beş ayetine ilişkin tefsir bilgileri yer almaktadır. Risale son tarafından noksanıdır. Risalenin ne başında ne de sonunda eser, müellif veya istinsah ile ilgili herhangi bir kayıt mevcut değildir. Yapılan araştırmalar neticesinde söz konusu risalenin, İsferyânî'ye ait Beyzâvî hâşiyesinin Amme cüzünün bir kısmını ihtiva ettiği tespit edilmiştir. Kaynaklarda İsferyânî'nin, Beyzâvî tefsirinin Amme cüzü üzerine yazdığı ve Kanuni Sultan Süleyman'a ithaf ettiği bir hâşiyesinden bahsedilmektedir.⁴⁶ Bu eserin o hâşiye olması kuvvetle muhtemeldir. Dolayısıyla hâşiyenin "*Hâşiye alâ tefsîri'l-Beyzâvî li-cüz-i Amme*" şeklinde isimlendirilmesi uygun görülmüştür.

c) Şihâbüddîn el-Hafâcî (ö. 1069-1659) İnâyetü'l-Kâdî ve Kifâyetü'r-Râdî (Hâşiyetü'ş-Şihâb)

11. asrın en önemli alimlerinden biri olan⁴⁷ Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Ömer el-Hafâcî, dil ve edebiyat sahasında otorite olmasının yanı sıra bir fakih ve müfessir olarak da tanınmaktadır.⁴⁸ Çok sayıda eser telif eden Hafâcî'nin bizi burada asıl ilgilendiren

⁴⁵ Habeşî, *Hâşiyetü'l-İsâm el-İsferyânî alâ tefsîri'l-Beyzâvî min âyi 39 ilâ âyi 176 sûreti'n-nisâ*, 464-465. <https://quranpedia.net/ar/book-attachment/18426/76879>.

⁴⁶ Ziriklî, *el-A'lâm*, 1/66; Nüveyhiz, *Mu'cemü'l-müfessirîn*, 1/19-20.

⁴⁷ Muhammed Emîn Muhibbî, *Hulâsatü'l-eser fi a'yânî'l-karnî'l-hâdî aşer* (Kahire: el-Matbaatü'l-Vehbiyye, 1284), 1/331-332.

⁴⁸ Hayatı ve eserleri hakkında detaylı bilgi için bkz. Ziriklî, *el-A'lâm*, 1/238-239; Ali Şakir Ergin, "Hafâcî, Şehâbeddîn", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 15/72-73; Mustafa Keskin, "Şihâbüddîn el-Hafâcî: Hayatı, İlmî Şahsiyeti ve Eserleri", *Siirt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* III/2 (2016), 101-130.

çalışması Beyzâvî tefsiri üzerine yazdığı *İnâyetü'l-Kâdî ve kifâyetü'r-râdî* adlı hâşiyesidir.⁴⁹ *el-Hâşiyе alâ tefsîri'l-Beyzâvî*⁵⁰ ve *Hâşiyetü'ş-Şihâb*⁵¹ isimleriyle de anılmaktadır. Beyzâvî tefsirine dair yazılmış en önemli ve en geniş hâşiyelerden biridir. Hafâcî bu eserinde Beyzâvî tefsirinde geçen hemen her kelime üzerinde durarak bunları genellikle sarf, nahiv ve belagat cihetiyle tahlil etmektedir. Çoğu zaman Beyzâvî'yi destekler mahiyette açıklamalar yapan müellif bazen ise görüşlerine katılmayarak onu eleştirmektedir.⁵² Zürkânî (ö. 1367/1948) ve Subhî Sâlih (ö. 1407/1986) gibi alimler bu çalışmanın, en güzel Beyzâvî hâşiyesi olduğunu dile getirmektedir.⁵³ Eserin Türkiye ve dünya kütüphanelerinde çok sayıda yazma nüshası bulunmaktadır.⁵⁴ Ayrıca İstanbul (1271) ve Bulak'ta (1283) sekiz cilt halinde neşredilmiştir.⁵⁵

Eserin İslâmî İlimler Enstitüsü Kütüphanesi'nde üç ciltlik eksik bir nüshası mevcuttur.

Kayıt no: 13-14-15 (3 cilt)

Eserin kütüphanede üç cildi mevcuttur. 13 numarada kayıtlı ilk cilt, 380 varaktır. 1^a sayfasında kitabın ismi ve müellifi zikredilmektedir. Fâtîha ve Bakara surelerini ihtiva etmektedir. Nüshanın başında eserin Şihâb Efendi'ye ait *İnâyetü'l-Kâdî ve kifâyetü'r-râdî* adlı eserin ilk cildi olduğu ifade edilmektedir. Söz başları ve keşideler kırmızı mürekkeple yazılıdır. Bazı sayfa kenarlarına fevâid kayıtları düşülmüştür. 1^a sayfasından itibaren çeşitli sayfalarda yirmi yedi defa tekrar eden vakıf kaydı Dergâh-ı Âlî Kapıcıbaşlarından Teke Sancağı Mütesellimi el-Hâc Mehmed Ağa'ya ait şahıs mührü mevcuttur. Nüshanın sonunda yer alan ferağ kaydında sadece bu cildin istinsahının 1084/1673 yılında tamamlandığı belirtilmekte, müstensih ile ilgili herhangi bir bilgiye yer verilmemektedir.

14 numarada kayıtlı ikinci cilt, I+393 varaktan müteşekkildir. I^b sayfasında bir fihrist mevcuttur. I^a sayfasından itibaren çeşitli sayfalarda yirmi yedi defa tekrar eden vakıf kaydı ve Dergâh-ı Âlî Kapıcıbaşlarından Teke Sancağı Mütesellimi el-Hâc Mehmed Ağa'ya ait şahıs mührü bulunmaktadır. Âl-i İmrân suresinden başlayıp Hûd suresiyle sona ermektedir. Ferağ kaydında bu cildin istinsahının Cemâziyelâhir ayında tamamlandığı belirtilmektedir.

15 numarada kayıtlı olan üçüncü cilt ise I+361 varaktır. I^a'dan itibaren muhtelif sayfalarda Dergâh-ı Âlî Kapıcıbaşlarından Teke Sancağı Mütesellimi el-Hâc Mehmed Ağa'ya ait yirmi dört adet vakıf kaydı ve mührü mevcuttur. Yusuf suresinden başlayıp Ankebût suresinin tefsiriyle sona ermektedir. Nüshanın sonunda üçüncü cildin istinsahının 1086/1675 yılının Cemâziyelâhir ayında mübarek cuma günü tamamlandığı kaydedilmektedir. Müstensih hakkında bir bilgi verilmemektedir. Dolayısıyla İslâmî İlimler Kütüphanesi'nde Şihâb hâşiyesinin Fâtîha'dan Ankebût suresine kadar olan kısmını kapsayan ilk üç cildi mevcuttur.

⁴⁹ İsmail Paşa Bağdatlı, *Hediyetü'l-ârifin esmâü'l-müellifin ve âsârü'l-musannifin* (Beyrut: Müessesetü't-Târîhi'l-Arabî, ts.), 1/161; Ziriklî, *el-A'lâm*, 1/238; Nüveyhiz, *Mu'cemü'l-müfessirîn*, 1/75; Ergin, "Hafâcî, Şehâbeddîn", 15/73.

⁵⁰ Ednevî, *Tabakâtü'l-müfessirîn*, 416.

⁵¹ Zürkânî, *Menâhil*, 1/488; Subhî Sâlih, *Mebâhis fî ulûmi'l-Kur'an* (Beyrut: Daru'l-İlm li'l-Melâyîn, 2000), 293.

⁵² Keskin, "Şihâbüddîn el-Hafâcî", 125-126.

⁵³ Zürkânî, *Menâhil*, 1/488; Sâlih, *Mebâhis*, 293.

⁵⁴ Mecmaü'l-Melek li-Buhûsi'l-Hadarâti'l-İslâmiyye, *el-Fihrisü'ş-şâmil*, 2/703-712.

⁵⁵ Ergin, "Hafâcî, Şehâbeddîn", 15/73.

d) Şeyhzâde Muhyiddîn Kocevî (ö. 950/1543) Hâşiye alâ Envâri't-Tenzîl ve Esrâri't-Te'vîl

Şeyhzâde Muhyiddîn Mehmed Kocevî Osmanlı'nın yükselme devrinde yaşamış, muhaşşî, müfessir, fakîh ve mutasavvîf yönleriyle öne çıkmış bir alimdir.⁵⁶ Daha çok Beyzâvî tefsiri üzerine kaleme aldığı burada konumuz olan hâşiyesi ile meşhur olmuştur.⁵⁷

Şeyhzâde'nin hâşiyesini önce muhtasar olarak kaleme aldığını daha sonra genişlettiğini kaydeden Kâtip Çelebi'ye göre bu eser Beyzâvî hâşiyelerinin en faydalısı ve ibaresi en kolay olanıdır.⁵⁸ Eserin çeşitli baskıları mevcuttur.⁵⁹

Kütüphanede 48 numarada kayıtlı mecmua içerisinde Şeyhzâde hâşiyesine dair izlere rastlanmaktadır.

Kayıt no: 48/11

48 numarada kayıtlı nüshanın 11. metnidir. 138^b-156^b sayfaları arasında yer almaktadır. Metnin başında veya sonunda risale ile ilgili herhangi bir bilgi verilmemektedir. Bununla birlikte metnin ilk cümlesine düşülen "Kadı Beyzâvî'nin sözü" ve hemen üstünde yer alan "Şeyzâde" ifadeleri metnin Beyzâvî ve Şeyhzâde ile ilişki olduğu hissiyatını uyandırmaktadır. Bu doğrultuda yapılan araştırmalar neticesinde metnin tamamı olmasa da baş tarafının Şeyhzâde'nin Beyzâvî tefsiri üzerine yazdığı hâşiyeden alındığı ve Kehf suresinin ilk ayetlerini içerdiği tespit edilmiştir. Eserin ismi katalogda "Risâletü'n-nahv" şeklinde yanlış kaydedilmiştir.

2.2. Keşşâf Hâşiyeleri

a) Seyyid Şerîf Cürcânî (ö. 816/1413) Hâşiye ale'l-Keşşâf (el-Hâşiyetü'l-Fâika Zâdi'l-Meânî'l-Bâhira)

Başlıca ilgi alanları kelâm, Arap dili ve edebiyatı olmakla beraber felsefe, mantık, astronomi, fıkıh, hadis, tasavvuf ve tefsir gibi dinî ve akllî ilimlerin hemen hepsine dair telif, şerh ve hâşiye türünde eserler vermiş ve bundan dolayı "allâme" unvanını alan Seyyid Şerîf Cürcânî'nin⁶⁰ bizi asıl ilgilendiren eseri Zemahşerî'nin *el-Keşşâf*'ı üzerine kaleme aldığı hâşiyesidir. Kaynaklarda genellikle "*Hâşiyetü'l-Keşşâf*"⁶¹ şeklinde bahsedilen eserin asıl isminin "*el-Hâşiyetü'l-fâika zâdi'l-meânî'l-bâhira*" olduğu ifade edilmektedir.⁶² Ayrıca hâşiyenin tam olmadığı, sadece mukaddime, Fâtîha suresi ile Bakara 1-25. âyetlerinin tefsirini içerdiği belirtilmektedir.⁶³

⁵⁶ Maden, *Tefsirde Hâşiye Geleneği*, 300.

⁵⁷ Şeyhzâde ve hâşiyesi hakkında detaylı bilgi için bkz. Maden, *Tefsirde Hâşiye Geleneği*, 117-147.

⁵⁸ Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn 'an esâmî'l-kütüb ve'l-fünûn*, 188.

⁵⁹ Erdoğan Baş, "Şeyhzâde", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 39/98.

⁶⁰ Sadrettin Gümüş, "Cürcânî, Seyyid Şerîf", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 8/135; Hayatı ve eserleri hakkında detaylı bilgi için bkz. Şemsüddîn Muhammed b. Abdîrahmân Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi' [li-ehli'l-karni't-tâsi']*. (Beirut: Dâru'l-Cil, 1992), 5/328-330; Ebü'l-Hasenât Muhammed Abdülhay Leknevî, *el-Fevâidü'l-behiyye fî terâcimi'l-Hanefiyye* (Kahire: Dâru'l-Kitâbi'l-İslâmî, ts.), 125-137.

⁶¹ Dâvûdî, *Tabakâtü'l-müfessirîn*, 1/428; Ebü'l-Fazl Celaleddîn Abdurrahman b. Ebî Bekr Süyûtî, *Bugyetü'l-vuât fî tabakâtü'l-lugaviyyîn ve'n-nühât* (Matbaatü İsâ el-Bâbî el-Halebî, 1964), 2/197.

⁶² Kaya, *Tefsir Geleneğinde el-Keşşâf*, 146.

⁶³ Nüveyhiz, *Mu'cemü'l-müfessirîn*, 1/381; Kaya, *Tefsir Geleneğinde el-Keşşâf*, 145-146; Boyalık, *el-Keşşâf Literatürü*, 132.

Cürcânî'nin *el-Keşşâf* üzerine yazdığı bu hâşiyede dilsel tahliller ve kelimâ izahlar ön plandadır. Arap diline taalluk eden meseleleri üstün bir maharetle açıklayan Cürcânî kelimâ açıdan ise özellikle Ehl-i sünnet ile Mutezile arasındaki ihtilaflara temas ederek konuları detaylı bir şekilde ele almaktadır.⁶⁴ Cürcânî'nin temel kaynağı Teftâzânî'nin *el-Keşşâf* şerhidir. Hatta bazı yerlerde alıntılar Teftâzânî'nin eserinin ihtisarı izlenimini doğuracak kadar yoğundur.⁶⁵ Bununla birlikte çoğu yerde Teftâzânî'nin görüşleri tetkik ve tenkit de edilmektedir.⁶⁶ Dolayısıyla eserin doğru bir şekilde anlaşılabilmesi için Teftâzânî'nin *el-Keşşâf* hâşiyesi ile mukayeseli olarak okunmasında fayda vardır. Dünyanın farklı kütüphanelerinde yüzlerce yazma nüshası⁶⁷ bulunan Cürcânî hâşiyesinin hem müstakil hem de *el-Keşşâf* ile birlikte çeşitli baskıları yapılmıştır.

Kütüphanede eser ile ilgili tek nüsha tespit edilmiştir.

Kayıt no: 313

Kitap, III+166+III varaktan müteşekkildir. İlk III ve son III varakta bazı Arapça bilgiler ve şiirler yazılıdır. Eserin özellikle ilk sayfalarında yoğun olmak üzere bazı sayfalarda fevâid kayıtları mevcuttur. Söz başları ve keşideler kırmızı mürekkeple yazılıdır. Nüshanın herhangi bir yerinde eserin isim veya müellifine dair bir kayda rastlayamadık. Katalogda eserin Zemahşerî'ye ait *el-Keşşâf* adlı tefsir olduğu ifade edilmektedir. III^b sayfasında Zemahşerî ve *el-Keşşâf* ile ilgili bazı bilgilere yer verilmesinin yanı sıra Cürcânî'nin doğum ve vefatına ilişkin bir kaydın düşülmesi söz konusu eserin Zemahşerî ve Cürcânî ile ilişkili olduğu hissiyatını uyandırmaktadır. Bu bağlamda yapılan araştırmalar neticesinde eserin, Cürcânî'nin *el-Keşşâf* hâşiyesi olduğu tespit edilmiştir. Bu nedenle adı *Hâşiye ale'l-Keşşâf* olarak belirlenmiştir. Dolayısıyla katalogda verilen bilginin hatalı olduğunu ifade etmek gerekir. Eserin sonunda yer alan ferağ kaydında bu nüshanın istinsahının, Mustafa b. Osman tarafından 8 Ramazan 921/1515 Salı günü Kostantiniyye'de tamamlandığı belirtilmektedir.

3. Derleme Tefsir Metinleri

Kütüphanede mevcut olan yazma nüshaların içerisinde Rahmân, Mülk ve Duhâ surelerine ilişkin derleme tefsir metinleri tespit edilmiştir.

Kayıt no: 77/2 Tefsîru Sûreti'r-Rahmân

40^b sayfasında başlayıp 75^a sayfasında sona ermektedir. Risalenin baş tarafında risale ile ilgili herhangi bir bilgi yoktur. Risale Rahmân suresinin tefsirine dair derleme bir metindir. Bu nedenle "*Tefsîru sûreti'r-Rahmân*" şeklinde isimlendirilmesi uygun görülmüştür. Farklı kaynaklardan nakiller yapılmış ve bu bilgilerin hangi kaynaklardan alındığı belirtilmiştir. Bazı sayfalarda fevâid kayıtları vardır. Son kısımda eksik sayfa mevcuttur. Nüshanın istinsahına ilişkin bir bilgiye rastlayamadık.

⁶⁴ Sadrettin Gümüş, "Cürcânî ve Hâşiye ale'l-Keşşâf'ı -Keşşâf Tefsiri Üzerine Hâşiyesi-", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5-6 (14 Ocak 2014), 180.

⁶⁵ Boyalık, *el-Keşşâf Literatürü*, 132-133.

⁶⁶ Örnekler için bkz. Kaya, *Tefsir Geleneğinde el-Keşşâf*, 147-148.

⁶⁷ Mecmaü'l-Melek li-Buhûsi'l-Hadarâti'l-İslâmiyye, *el-Fihrisü's-şâmil*, 1/441-447.

Kayıt no: 77/4 Tefsîru Sûreti'd-Duhâ

Risale, 77 numarada kayıtlı olan eserin 79^b-86^b sayfaları arasında yer almaktadır. Mukaddimedede risalenin Ali b. el-Hemmâmî⁶⁸ tarafından Duhâ suresine ilişkin tefsir, hadis ve vaaz kitaplarında yer alan bilgilerden hareketle derlendiği ve istifade edilen kaynakların isimlerinin zikredildiği ifade edilmektedir. Bu nedenle “*Tefsîru sûreti'd-Duhâ*” şeklinde isimlendirilmesi uygun görülmüştür. Müstensih veya istinsah tarihine ilişkin bir kayda rastlayamadık.

Kayıt no: 251 Tefsîru Sûreti'r-Rahmân ve'l-Mülk

Eser 27 varaktır. Nüshada müellif, eser veya istinsaha dair bir bilgi yoktur. Son sayfada Rahmân suresinin ilk on üç ayeti ile bazı nakiller vardır. Bu bilgi, eserin Rahmân sûresi ile ilgili olduğuna dair bir ipucu sunmaktadır. Büyük ihtimalle eserin ilk kısmının Rahmân suresi ile ilgili olması ve son sayfada da böyle bir bilginin yer alması nedeniyle katalogda eserin ismi “*Tefsîr-i sûreti'r-Rahmân*” şeklinde kaydedilmiştir. Fakat nüsha detaylı bir şekilde incelendiğinde içerisinde sadece Rahmân suresinin yer almadığı, bunun yanında son kısımda Mülk suresini de ihtiva ettiği görülmektedir. Bu nedenle katalogda verilen bilginin eksik olduğunu ifade etmek gerekir. Dolayısıyla eseri iki bölüme ayırmak mümkündür. Kitap, Rahmân suresinin ilk ayetinin tefsiri ile başlamaktadır. 23^b'de Rahmân suresi 58. ayetin tefsirinden sonrası eksiktir. Bu kısım ilk bölümdür. Burada şöyle bir metot takip edilmiştir: Her bir ayetin tefsiri öncelikle *Envârü't-tenzîl*'den nakledilmiş, daha sonra ayet ile ilgili pek çok eserden istifade edilmek suretiyle derleme bir metin oluşturulmuştur. Her bir naklin sonunda bilgilerin hangi kaynaklardan alındığı belirtilmiştir. İkinci bölüm olan 24^a'dan sonraki kısımda ise Mülk suresinin 6. ayetinin (yarısından itibaren) tefsirine başlanmış ve kitap bu sureyle sona ermiştir. Dolayısıyla Mülk suresinin ilk ayetleri eksiktir. Kitabın sonunda zikredilen bilgilerin Ebu'l-Leys tefsirinden nakledildiğini gösteren bir kayıt mevcuttur. Buradaki bilgiler Ebu'l-Leys es-Semerkandî tefsiriyle mukayese edildiğinde birebir aynı olduğu görülmektedir. Dolayısıyla kitabın ikinci kısmında Ebu'l-Leys es-Semerkandî'nin tefsirinden alınmış Mülk suresi tefsiri yer almaktadır. Bütün bu izahlardan sonra şunu söylemek mümkündür: Kitapta 23. varaktan sonra eksik sayfalar mevcuttur. Rahmân suresinin 58. ayetinin tefsirinden Mülk suresi 6. ayetin tefsirine geçilmektedir. Her ne kadar sayfa numaralarına bakıldığında bir eksiklik gözükme de eser detaylı bir şekilde tahlil edildiğinde bu husus bariz bir şekilde ortaya çıkmaktadır. Bu durumda sayfa numaralarının esere sonradan ilave edildiği söylenebilir. Rakamların Türkçe yazılmış olması da bu görüşümüzü destekler mahiyettedir. Netice itibarıyla eldeki verilerden hareketle bu kitabın Rahmân ve Mülk surelerinin tefsirlerini içeren derleme bir eser olduğunu söylemek mümkündür. Bu nedenle “*Tefsîru sûreti'r-Rahmân ve'l-Mülk*” şeklinde isimlendirilmesi uygun görülmüştür.

4. Diğer Eserler

Yazmalar arasında Râgıb el-İsfehânî'nin (ö. V./XI. yüzyılın ilk çeyreği) *el-Müfredât* adlı Kur'ân sözlüğünün yanı sıra Kemalpaşazâde'nin (ö. 940/1534) sure tefsirine örnek teşkil eden *Tefsîru sûreti'l-Mülk* ile Hâdimî'nin (ö. 1176/1762) ayet tefsirine örnek gösterilebilecek *Risâletü'l-besmele* isimli eserleri de mevcuttur.

⁶⁸ Ali b. el-Hemmâmî ile ilgili kaynaklarda bir bilgiye rastlayamadık.

4.1. Kur'ân Sözlüğü: Râğıb el-İsfahânî (ö. V./XI. yüzyılın ilk çeyreği) Müfredâtü'r-Râğıb

Daha çok Arap Dili ve tefsir ile ilgili yaptığı çalışmalarla şöhret bulan Râğıb el-İsfahânî'nin Gâribü'l-Kur'ân geleneğinin önemli bir halkasını teşkil eden *el-Müfredât* adlı eseri⁶⁹ bu gelenek içerisinde bir dönüm noktasıdır ve kendinden önceki eserlere göre bazı farklılıklar arz etmektedir. Önceki eserler tertip bakımından Kur'ân surelerini esas alırken *el-Müfredât* alfabetik bir düzene sahiptir. Ayrıca önceki dönemdeki telifler az sayıda garîb kelimeyi açıklamakla yetinirken *el-Müfredât* Kur'ân lafızlarının hemen tamamını kapsamakta⁷⁰ ve kelimeleri çok yönlü olarak ele alınıp incelenmektedir. Bu özellikleriyle eser, Garîbü'l-Kur'ân geleneğini aşan bir Kur'ân sözlüğü modeli ortaya koymaktadır.⁷¹ Yazıldığı andan itibaren günümüze kadar Kur'ân kelimeleri konusunda en önemli referans kaynaklarından biri olarak kabul gören *Müfredât*'ın çok sayıda yazma nüshası bulunmakla birlikte birçok baskısı da yapılmıştır.⁷²

Kütüphanede söz konusu eserin bir nüshası tespit edilmiştir.

Kayıt no: 308

Kitap 314 varaktır. 1^a sayfasında "Bu kitap, Râğıb'ın Müfredâtı'dır." şeklinde kitabın müellifi ve ismi zikredilmektedir. Söz konusu sayfada ayrıca vakıf kaydı bulunmaktadır. 49^b-50^b sayfaları boştur. 51^b'den sonra yazı çeşidi ve satır sayısı değişmektedir. Söz başları ve keşideler kırmızı mürekkep ile yazılmıştır. Kitabın sonunda yer alan ferağ kaydında eserin istinsahının Muhammed b. İbrahim el-Hâdimî tarafından 1253/1837 yılında tamamlandığı ifade edilmektedir.

4.2. Sure Tefsiri: Kemalpaşazâde (İbn Kemal) (ö. 940/1534) Tefsîru Sûreti'l-Mülk

Tefsir, fıkıh, hadis gibi dinî ilimler başta olmak üzere tarih, edebiyat, felsefe, dil ve tıp alanlarında da eserler telif eden çok yönlü bir alim olan Kemalpaşazâde XVI. yüzyılın ilk yarısında Osmanlı ilim ve kültürünün en önemli temsilcilerinden biri kabul edilmektedir.⁷³ Kemalpaşazâde'nin tefsir sahasında Fâtîha'dan başlayıp Saffât suresinin sonuna kadar devam eden hacimli bir eserinin⁷⁴ yanı sıra kaynaklarda Nebe', Mülk, Fecr gibi surelere ilişkin yazdığı müstakil risalelerden de bahsedilmektedir.⁷⁵ Bizi burada ilgilendiren Mülk

⁶⁹ Râğıb el-İsfahânî'nin hayatı ve el-Müfredât adlı eseri hakkında detaylı bilgi için bkz. Ömer Kara, "Râğıb el-İsfahânî", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 34/398-401; Ömer Kara, "el-Müfredât", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 31/503-504.

⁷⁰ Râğıb el-İsfahânî'nin Kur'ân'da geçen 1750'ye yakın kelime kökünden yaklaşık 1650'sini madde başlığı yapıp incelediği ifade edilmektedir. Hasan Yıldızlı, "Râğıb el-İsfahânî'nin el-Müfredât isimli Eserinin Dilbilimsel Tefsir Açısından Değeri", *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16 (2019), 320.

⁷¹ Kara, "el-Müfredât", 31/503.

⁷² Ömer Kara, "Râğıb el-İsfahânî'nin İlmî Mirası", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İlahiyat Tetkikleri Dergisi* 44 (2015), 35-36.

⁷³ Şerafettin Turan, "Kemalpaşazâde", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2022), 25/238.

⁷⁴ Tefsir hakkında detaylı bilgi için bkz. Rabia Hacer Bahçeci, *İbn Kemal Tefsirinin el-Keşşâf Geleneğindeki Yeri: Dil ve Belâgat İlimleri Çerçevesinde Mukayeseli Bir İnceleme*, ; (İstanbul: İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2019) ((TDV İslâm Araştırmaları Merkezi)), 9-34; Mustafa Kılıç, "İbn Kemal'in Tefsirdeki Metodu", *Tokat Valiliği Şeyhülislam İbn Kemâl Araştırma Merkezinin Tertip Ettiği Şeyhülislam İbn Kemal Sempozyumu: Tebliğler ve Tartışmalar*, (1986), 155-165; Mehmet Mahfuz Ata, "İbn Kemal'in Dirayet Tefsir Yönteminin Özgünlüğü", *Asya Studies* VIII/27 (2024), 159-168.

⁷⁵ Enver Arpa, "Şeyhülislam Kemal Paşazade ve Tefsir Anlayışı", *Kur'an Sempozyumu (Fecr Yayınları)*, (2008), 205-206; İlyas Çelebi, "Kemalpaşazâde (Eserleri)" (Ankara: TDV Yayınları, 2022), 25/247; İbn Kemal Ahmed Şemseddin Kemalpaşazâde, *Mecmûu resâilî'l-allâme İbn Kemalpaşa* (İstanbul: Darü'l-Lübâb, 2018), 43-44.

suresi ile ilgili çalışmasıdır. Kütüphanede söz konusu risaleye ilişkin bir nüsha tespit edilmiştir.

Kayıt no: 2/3

Nüsha 153^b'de başlayıp 157^a sayfasında bitmektedir. Nüshanın sonunda tefsirin İbn Kemal'e ait olduğu ve Mustafa b. el-Hâc Nimetullah tarafından istinsah edildiği bilgisine yer verilmektedir. İstinsah tarihine dair bir kayda rastlanmamaktadır. Risale, Mülk suresini ihtiva etmektedir. Bu nedenle kaynaklarda verilen bilgilere uygun olarak "*Tefsîru sûreti'l-Mülk*" şeklinde isimlendirilmiştir.

4.3. Ayet Tefsiri: Ebû Saîd el-Hâdimî (ö. 1176/1762) Risâletü'l-Besmele

Ebû Saîd el-Hâdimî, XVIII. yüzyılda yaşamış, eser ve fikirleriyle temayüz etmiş çok yönlü bir Osmanlı alimdir. Tefsir, hadis, fıkıh, tasavvuf, kelim gibi alanlarda çalışmaları olan Hâdimî'ye birçok eser atfedilmektedir.⁷⁶ Burada bizi ilgilendiren çalışması ise *Risâletü'l-besmele* adlı eseridir.

Şerhu besmele, *Risâletü şerhi'l-besmele*, *Şerhu risâleti'l-besmele* gibi değişik isimlerle de anılan bu eserde Hâdimî, bismelenin mana ve hikmetlerini lügat, kelim, fıkıh, tefsir, tasavvuf, mantık vb. on sekiz farklı ilim dalına göre açıklamış ve bunu yaparken yüz kadar kaynaktan istifade ettiğini belirtmiştir. Bu esere Ahmed b. Hasan el-Karamânî *Tuhfetü'l-besmele*, Muhammed Ali Karamânî el-Erzincânî ise *Risâletü'l-besmele* adıyla bir şerh yazmıştır.⁷⁷ Kütüphanelerde çok sayıda yazma nüshası bulunan eser, *Risâletü'l-besmele* adıyla 1201/1787 ve 1304/1892 yılında Matbaa-i Âmire'de basılmıştır.⁷⁸

Kütüphanedeki yazmalar arasında söz konusu risalenin bir nüshası tespit edilmiştir.

Kayıt no: 46/1

46 numarada kayıtlı nüshanın ilk risaledir. 1^b sayfasında başlayıp 30^b'de sona ermektedir. 1^b sayfasında risale hakkında bilgi verilmekte ve bu kitabın Hâdimî'nin telif ettiği besmele şerhi olduğu ifade edilmektedir. 1^b sayfasında Yatağan Dairesi'ne ait vakıf kaydı bulunmaktadır. 2^a'da ise Seyyid Mustafa'ya ait bir mühür vardır. Bazı sayfa kenarlarında fevâid kayıtları mevcuttur. 30^b'de risalenin 1156/1743 yılında telif edildiği ifade edildikten sonra istinsahının ise Abdülginâ b. Abdülginâ tarafından 1229/1814 yılı Receb ayında tamamlandığı bilgisine yer verilmektedir.

⁷⁶ Bağdatlı, *Hediyyetü'l-ârifîn*, 2/333-334; Ziriklî, *el-A'lâm*, 7/68; Hasan Özer, "Ebû Saîd Muhammed Hâdimî'nin (v. 1176/1762) Hayatı ve Eserleri", *İslam Medeniyeti Araştırmaları Dergisi (İMAD)* II/3 (2017), 459-491; Hayatı ve Eserleri hakkında detaylı bilgi için bkz. Mustafa Yayla, "Hâdimî, Ebû Saîd", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 24-26.

⁷⁷ Süleyman Gür, "Osmanlı Tefsir Geleneğinde Besmele Risaleleri Literatürü", *FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi* 12 (2018), 451.

⁷⁸ Özer, "Ebû Saîd Muhammed Hâdimî'nin (v. 1176/1762) Hayatı ve Eserleri", 480; Eser hakkında detaylı bilgi için bkz. Ali Can, "Ebû Saîd el-Hâdimî'nin Risâletü'l-Besmele Adlı Eserinde On Sekiz İlim Dalına Göre Besmele Yorumu", *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14/1 (2012), 1-73.

Değerlendirme ve Sonuç

İslâmî İlimler Enstitüsü Kütüphanesi'nde Yatağan Medresesi'nden günümüze intikal eden 700'den fazla yazma eser bulunmaktadır. Dinî ve fennî ilimlerin çeşitli sahalarında telif edilmiş bu eserlerden tespitlerimize göre 32 tanesi tefsir ile alakalıdır. Bunlar arasında 6 tefsir, 5 hâşiye, 3 derleme metnin yanı sıra birer adet Kur'ân sözlüğü, sure ve ayet tefsiri bulunmaktadır.

Medrese kütüphanesinde Beyzâvî tefsirine ait 14 farklı nüshanın yanı sıra bu tefsir üzerine hazırlanan Şihâbüddîn el-Hafâcî'nin *Înâyetü'l-Kâdî ve kifâyetü'r-râdî (Hâşiyetü's-Şihâb)* ile İsferyânî'nin *Hâşiye alâ envârî't-tenzîl ve esrârî't-te'vîl* adlı hâşiyelerin bulunması medresede Beyzâvî tefsirinin çokça okunduğu ve detaylı bir şekilde tahlil edildiği izlenimi vermektedir. Medresenin son dönem öğrencilerinden Ali Vehbi Aykota'nın Yatağan Medrese'sinde müderris Mehmed Said Efendi tarafından Beyzâvî tefsirinin tamamının okutulduğuna ilişkin verdiği bilgi bu konudaki en önemli delildir.

Kütüphanede Zemahşerî tefsirinin 3 farklı nüshası bulunmaktadır. Bunun dışında bir de Cürçânî'nin *Hâşiye ale'l-Keşşâf (el-Hâşiyetü'l-fâika zâdi'l-meâni'l-bâhira)* adlı eseri mevcuttur. Buradan hareketle istifade edilen önemli tefsir kaynaklarından birinin de Zemahşerî'nin *el-Keşşâf* adlı eseri olduğu söylenebilir.

Medreselerde okutulan bu iki temel metin dışında Yatağan Medrese'sinden miras kalan eserler arasında Hâzin'in *Lübâbü't-te'vîl*, Fîruzâbâdî'nin *Tenvîrü'l-mikbâs*, Ebussuûd'un *İrşâdü'l-aklî's-selîm*, Ümmî Sinânzâde'nin *Mecâlisü's-Sinâniyye*, Râgıb el-İsfehânî'nin *Müfredâtı* gibi eserlerle karşılaşılması tefsir okumalarında farklı metinlerden de istifade edildiğine bir işaret sayılabilir.

Yatağan Medresesi Kütüphanesi'ndeki tefsir ile ilgili eserlerin günümüze ulaşan ve tavsiyini yaptığımız bu eserle sınırlı olduğunu söylemek doğru olmaz. Zira özellikle bazı nüshaların kenarına düşülen notlarda -şu an kütüphanedeki eserler arasında bulunmamasına rağmen- Semerkandî, Begavî, Âlûsî gibi müfessirlerin tefsirlerinden istifa edilmiş olması, bu eserlerin aslında medrese kütüphanesinde bulunduğu fakat çeşitli sebeplerle günümüze ulaşmadığına dair önemli bir delildir.

Medreselerde bir tefsir kitabını baştan sona kadar okuyup bitirmek zor olduğu için genelde örnek metin olarak belli başlı tefsirlerden kısa surelerin tefsirleri veya bazı surelerin belli ayetleri seçilip okutulması bir gelenektir. Bu geleneğin Yatağan Medresesi'nde de devam ettirildiği görülmektedir. Nitekim yazma eserler arasında Rahmân ve Duhâ sureleri ile genellikle Kehf suresinin ilk on ayetine ilişkin tefsir metinlerine rastlanması bu durumu destekler mahiyettedir.

Öte yandan kütüphanede tefsir ile alakalı olduğu tespit edilen 32 nüshadan 13'ünde istinsah bilgisine yer verilmektedir. Bunlardan 9'unda hem müstensih ismi hem de istinsah tarihi mevcut iken, 3'ünde sadece istinsah tarihi, 1'inde ise (Kayıt no: 2/3) sadece müstensih ismi zikredilmektedir. Tespit edebildiğimiz kadarıyla sadece bir nüshada (Kayıt no: 313) Kostantiniyye şeklinde eserin istinsah yerine işaret edilmektedir. En eski tarihli nüsha (Kayıt no: 17) 864/1460 yılına dayanırken en yakın tarihlisi (Kayıt no: 246) 1265/1849 senesine aittir. Buna göre nüshaların zamansal dağılımı yaklaşık 400 yıllık bir sürece tekabül etmektedir.

Nüshalarda müstensih olarak ismi kaydedilenler; Hoca Ferhat Mescidi İmamı Mustafa b. Süleyman b. Ganî, İbrâhim b. Bedreddîn el-İmâm, Muhammed Ali b. Resûl el-Câlî, Şeyho b. Ali el-Haneffî, Ahmed Zaviyedar Baba Handar, Fethiye Camii Vâizi Şeyh Muhammed, Mustafa b. Osman, Muhammed b. İbrahim el-Hâdimî, Abdülginâ b. Abdülginâ, Mustafa b. el-Hâc Nimetullah'tır.

32 eserden 12'sinde vakıf ve şahıs mühürlerine rastlanmaktadır. Bu mühürlerde Yatağan Dairesi, Müftî Mustafa Efendi, Seyyid Mustafa, Teke Mütesellimi Mehmed Ağa, Muhammed Esad Hıfzı İbrahim ve Bende-i Hüda İsmail'in isimleri geçmektedir. Eserlerin 4'ünde mühürleriyle karşılaşılan Teke Mütesellimi Mehmed Ağa kütüphane tarihi açısından ayrı bir öneme sahiptir. Bu mühürler, Mehmed Ağa'nın kütüphaneye kitap vakfettiği bilgisini destekler mahiyettedir.

İslâmî ilimlerin Kütüphanesi'nde bulunan yazma eserlerin çoğunda sayfa eksiklikleri, cilt bozuklukları, nem lekeleri vb. tahribatlar göze çarpmaktadır. Özellikle bazı eserlerin ilk veya son sayfaların eksik olması söz konusu eserin isim ve yazar tespitini bir hayli zorlaştırmaktadır. Bu gibi eserlerin isim ve müelliflerinin doğru bir şekilde belirlenebilmesi için titiz ve detaylı bir inceleme gerekmektedir.

Bu çalışmada kütüphanedeki yazma eserlerin tespiti için hazırlanan katalogta özellikle eserlerin isim ve müelliflerin tespiti hususunda bazı hata ve eksikliklerle karşılaşmış ve yeri geldikçe bunlara temas edilip tashihler yapılmıştır. Anlaşıldığı kadarıyla bu sıkıntılar çoğu zaman eserlerin ilk ve son sayfalarının eksik olmasından kaynaklanmaktadır. Bu gibi yerlerde katalog yazarı eserlerin detaylı tahliline girişmeden bazı ipuçlarından hareketle eser ve müellif tespitine yönelmektedir. Bu da bazı eksiklik ve hataları beraberinde getirmektedir. Dolayısıyla mevcut katalog çalışması ön fikir vermesi açısından önemli ve değerli olmakla birlikte tefsir eserleri özelinde yapılan yanlışlar göz önüne alındığında tüm eserlerin yeniden titiz bir şekilde incelenip gerekli tashihlerin yapılması zorunluluğu ortaya çıkmaktadır. Kanaatimizce böyle bir çalışmanın yazma eser (arşiv) uzmanları ile İslâmî ilimlerin çeşitli sahalarında mütehasıs kişilerin oluşturacağı bir heyet tarafından gerçekleştirilmesi muhtemel hataları asgari seviyeye indirecektir.

Kaynakça

- Abay, Muhammet. "Osmanlı Dönemi Dirayet Tefsirleri". *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* IX/18 (2011), 67-137.
- Akgündüz, Ahmet. "Ebüssuûd Efendi". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 10/365-371. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Arpa, Enver. "Şeyhülislam Kemal Paşazade ve Tefsir Anlayışı". *Kur'an Sempozyumu (Fecr Yayınları)*, 195-214.
- Ata, Mehmet Mahfuz. "İbn Kemal'in Dirayet Tefsir Yönteminin Özgünlüğü". *Asya Studies* VIII/27 (2024), 159-168.
- Ateş, Süleyman. "İrşâdü'l-Aklî's-Selîm". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 22/456-458. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Aykota, Ali Vehbi. *Acıpayam*. Ankara: Çankaya Matbaası, 1951.
- Babai, Aliakber. "Sahabi Müfessir Olarak İbn Abbas ve Onun Tefsirdeki Konumu". *Misbah: İslamî Düşünce ve Araştırma Dergisi* 2/6 (2014), 169-190.
- Bağdatlı, İsmail Paşa. *Hediyyetü'l-ârifîn esmâü'l-müellifîn ve âsârü'l-musannifîn*. 2 Cilt. Beyrut: Müessesetü't-Târîhi'l-Arabî, ts.

- Bahçeci, Rabia Hacer. *İbn Kemal Tefsirinin el-Keşşâf Geleneğindeki Yeri: Dil ve Belâgat İlimleri Çerçevesinde Mukayeseli Bir İnceleme*. İstanbul: İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2019. (TDV İslâm Araştırmaları Merkezi)
- Baş, Erdoğan. "Şeyhzâde". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 39/97-98. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Baykara, Tarık. *800 Yıllık Türk Kasabası: Yatağan*. Denizli: Denizli Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, 2019.
- Baykara, Tuncer. *Yatağan: Her Şeyi ile 'Tarihi Yaşatma Denemesi' (Studia Culturae Islamicae, 21.)*. Tokyo: Institute for the Study of Languages and Cultures of Asia and Africa, 1984.
- Boyalık, M. Taha. *el-Keşşaf Literatürü: Zemaşeri'nin Tefsir Klasiğinin Etki Tarihi*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2019.
- Can, Ali. "Ebû Saîd el-Hâdimî'nin Risâletü'l-Besmele Adlı Eserinde On Sekiz İlim Dalına Göre Besmele Yorumu". *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14/1 (2012), 1-73.
- Cerrahoğlu, İsmail. "Abdullah İbn Abbas ve Tefsir İlmindeki Yeri". *Diyanet İlmî Dergi* 11/2 (1972), 74-83.
- Cerrahoğlu, İsmail. "Envârü't-Tenzîl ve Esrârü't-Te'vîl". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 11/260-261. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Çakan, İsmail L. - Eroğlu, Muhammed. "Abdullah b. Abbas". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. C. 1. İstanbul, 1988.
- Çalışkan, Muhammed Selim. *Lübâbü't-Te'vîl fî Me'âni't-Tenzîl Adlı Tefsirde Müşkilü'l-Kur'ân*. Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, 2020.
- Çelebi, İlyas. "Kemalpaşazâde (Eserleri)". C. 25. Ankara: TDV Yayınları, 2022.
- Çetin, Mustafa. "Abdullah İbn Abbas (r.a.) ve Tefsiri". *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1 (1983), 227-238.
- Dâvûdî, Şemsüddîn Muhammed b. Ali. *Tabakâtü'l-müfessirîn*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, 1983.
- Demircioğlu, İbrahim. *İsâmüddîn İsferyînî'nin (ö. 943/1536) Hayatı ve 'Amme Cüzü Tefsirindeki Metodu*. Karabük: Karabük Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022.
- Divleki, Celalettin. *Dilbilim ve Kur'an ilimleri açısından el-Fîruzâbâdî'nin Besâir'i*. Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2000.
- Durmuş, İsmail. "İsferâyînî, İsâmüddîn". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 516-517. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Ednevî, Ahmed b. Muhammed. *Tabakâtü'l-müfessirîn*. Medine: Mektebetü'l-Ulûm ve'l-Hikem, 1997.
- Ergin, Ali Şakir. "Hafâcî, Şehâbeddîn". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 15/72-73. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Eroğlu, Ali. "Hâzin, Ali b. Muhammed". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. C. 17. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Gümüş, Sadrettin. "Cürcânî, Seyyid Şerîf". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 8/134-136. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Gümüş, Sadrettin. "Cürcânî ve Hâşiye ale'l-Keşşâf'ı -Keşşâf Tefsiri Üzerine Hâşiyesi-". *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5-6 (14 Ocak 2014).
- Gür, Süleyman. "Osmanlı Tefsir Geleneğinde Besmele Risaleleri Literatürü". *FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi* 12 (2018), 405-477.
- Habeşî, Nûr. *Hâşiyetü'l-İsâm el-İsferâyînî alâ tefsîri'l-Beydâvî min âyi 39 ilâ âyi 176 sûreti'n-nisâ*. Dımaşk: Câmîatü Dımaşk, Külliyyetü'ş-Şerîa, Yüksek Lisans Tezi, 2013.
- Işık, Mustafa Ali. *Hâzin Tefsirinde Esbâb-ı Nüzûl*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, 2007.
- İbnü'l-İmâd, Ebü'l-Felâh Abdülhay b. Ahmed. *Şezerâtü'z-zeheb fî ahhâri men zeheb*. Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1993.
- Kara, Ömer. "el-Müfredât". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Ankara: TDV Yayınları, 2020.
- Kara, Ömer. "Râgıb el-İsfahânî". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. C. 34. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.

- Kara, Ömer. "Râğıb el-İsfahânî'nin İlmî Mîrası". *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İlahiyat Tetkikleri Dergisi* 44 (2015), 9-66.
- Kâtib Çelebî, Mustafa b. Abdullah. *Keşfü'z-zunûn 'an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*. Beyrut: Daru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, ts.
- Kattân, Mennâ'. *Mebâhis fî ulûmi'l-Kur'ân*. Kahire: Mektebetü Vehbe, ts.
- Kaya, Mesut. *Tefsir Geleneğinde el-Keşşâf Şerh ve Hâşiyeleri Üzerine Bir İnceleme*. İstanbul: İFAV Yayınları, 2019.
- Kehhâle, Ömer Rızâ. *Mu'cemü'l-müellifîn*. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1993.
- Kemalpaşazâde, İbn Kemal Ahmed Şemseddîn. *Mecmûu resâilî'l-allâme İbn Kemalpaşa*. İstanbul: Darü'l-Lübâb, 2018.
- Keskin, Mustafa. "Şihâbüddîn el-Hafâcî: Hayatı, İlmî Şahsiyeti ve Eserleri". *Siirt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* III/2 (2016), 101-130.
- Kılıç, Hulusi. "Fîrûzâbâdî". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 13/142-145. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Kılıç, Mustafa. "İbn Kemal'in Tefsirdeki Metodu". *Tokat Valiliği Şeyhülislam İbn Kemâl Araştırma Merkezinin Tertip Ettiği Şeyhülislâm İbn Kemal Sempozyumu: Tebliğler ve Tartışmalar*, 155-165.
- Leknevî, Ebü'l-Hasenât Muhammed Abdülhay. *el-Fevâidü'l-behiyye fî terâcimi'l-Hanefiyye*. Kahire: Dâru'l-Kitâbi'l-İslâmî, ts.
- Maden, Şükrü. "Envârü't-Tenzîl ve Esrârü't-Te'vîl Literatürü ve Literatür Değerlendirmesi". *İslâm İlim ve Düşünce Geleneğinde Kâdî Beyzâvî*. ed. Müstakim Arıcı. 581-657. Ankara: TDV Yayınları, 2017.
- Maden, Şükrü. *Tefsirde Hâşiyeler ve Şeyhâde'nin Envârü't-Tenzîl Hâşiyesi*. İstanbul: İSAM Yayınları, 2015.
- Mecmaü'l-Melek li-Buhûsi'l-Hadarâti'l-İslâmiyye. *el-Fihrisü's-şâmil li't-türâsi'l-Arabiyyi'l-İslâmiyyi'l-mahtût: Mahtûtâtü't-tefsîr ve ulûmih*. Amman: Müessesetü Âl-i'l-Beyt, 1987.
- Muhîbbî, Muhammed Emîn. *Hulâsatü'l-eser fî a'yâni'l-karni'l-hâdî aşer*. 4 Cilt. Kahire: el-Matbaatü'l-Vehbiyye, 1284.
- Nüveyhiz, Âdil. *Mu'cemü'l-müfessirîn min sadri'l-İslâm hatta'l-asri'l-hâzir*. 2 Cilt. Beyrut: Müessesetü Nuveyhizi's-Sekâfiyye, 3. Baskı., 1988.
- Özek, Ali. "el-Keşşâf". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 25/329-330. Ankara: TDV Yayınları, 2022.
- Özer, Hasan. "Ebû Saîd Muhammed Hâdimî'nin (v. 1176/1762) Hayatı ve Eserleri". *İslam Medeniyeti Araştırmaları Dergisi (İMAD)* II/3 (2017), 459-491.
- Öztürk, Mustafa. "Klasik ve Modern Dönem Osmanlı Medrese Geleneğinde Tefsir Tedrisatı". *Medrese Geleneği ve Modernleşme Sürecinde Medreseler (Uluslararası Sempozyum)* II (2013), 259-279.
- Sâlih, Subhî. *Mebâhis fî ulûmi'l-Kur'an*. Beyrut: Daru'l-İlm li'l-Melâyîn, 4. Basım, 2000.
- Sehâvî, Şemsüddîn Muhammed b. Abdîrahmân. *ed-Dav'ü'l-lâmi' [li-ehli'l-karni't-tâsi']*. 19 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Cîl, 1992.
- Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâleddîn Abdurrahman b. Ebî Bekr. *Buğyetü'l-vuât fî tabakâti'l-lugaviyyîn ve'n-nühât*. 2 Cilt. Matbaatü İsa el-Bâbî el-Halebî, 1964.
- Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr. *el-İtkân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*. nşr. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrahim. 4 Cilt. Kahire: el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-Âmme li'l-Kitâb, 1974.
- Şenel, Selami. *Denizli Medreseleri*. Denizli: Denizli Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, 2022.
- Şentürk, Mustafa. "Osmanlı 'Mecâlis' Geleneğinden Bir Tefsir Çalışması: Ümmî Sinanzade'nin Mecâlisü's-Sinaniyyeti'l-Kebire Adlı Eseri". *Osmanlı'da Tefsir Dersi Geleneği: Saray-Tekke-Medrese*. ed. Ömer Kara. 367-404. İstanbul: İlim Yayma Vakfı, 2018.
- Şimşek, Abdullah. "Ümmî Sinanzâde Ced Hasan Efendi ve Kendisine Nisbet Edilen Etvâr-ı Seb'a Risalesi". *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/10 (Mayıs 2015), 125-130.
- Tahir, Bursalı Mehmed. *Osmanlı Müellifleri*. haz. A. Fikri Yavuz - İsmail Özen. 3 Cilt. İstanbul: Meral Yayınevi, ts.
- Tanman, M. Baha. "Ümmî Sînan Tekkesi". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 42/311-314. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.

- Tarhûnî, Muhammed b. Rızık b. *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn fî garbi İfrîkiya*. 2 Cilt. Demmâm: Dâru İbni'l-Cevzî, 1426.
- Tarı, Nihat. "İsâmuddîn el-İsferâyînî'nin Hayatı ve Eserleri". *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 45 (2021), 270-293.
- Turan, Şerafettin. "Kemalpaşazâde". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. C. 25. Ankara: TDV Yayınları, 2022. <https://islamansiklopedisi.org.tr/kemalpasazade>
- Türk, Nurdoğan. "Klasik Kaynaklarda Menkûl İbn Abbas'a Atfedilen Bazı Tarikler Üzerine Bir Değerlendirme (Tefsir İlmi Bağlamında)". *e-Şarkiyat: İlmî Araştırmalar Dergisi* XII/26 (2020), 194-229.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilâtı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 5. Baskı., 2022.
- Vassaf, Osmanzâde Hüseyin. *Sefîne-i evliyâ*. 5 Cilt. İstanbul: Kitabevi, 2011.
- Yaldızlı, Hasan. "Râgıb el-İsfahânî'nin el-Müfredât İsimli Eserinin Dilbilimsel Tefsir Açısından Değeri". *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16 (2019), 315-345.
- Yavuz, Yusuf Şevki. "Beyzâvî". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 6/100-103. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Yayla, Mustafa. "Hâdimî, Ebû Saîd". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Yerinde, Âdem. "Ebussuûd Efendi'nin İrşâdü'l-Akli's-Selîm ilâ Mezâyâ'l-Kitâbi'l-Kerîm'i". *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 9/18 (2011), 337-363.
- Zehebî, Muhammed Hüseyin. *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*. 3 Cilt. Kahire: Dâru'l-Hadîs, 2005.
- Zirikî, Hayreddin. *el-A'lâm: Kâmûsü terâcîm li-eşheri'r-ricâl ve'n-nisâ mine'l-Arab ve'l-müsta'rabîn ve'l-müsteşrikîn*. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyin, 15. Baskı., 2002.
- Zürkânî, Muhammed Abdülazîm. *Menâhilü'l-irfân fî ulûmi'l-Kur'ân*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Marife, 3. Basım, 2005.